

ΡΙΜΑΔΑ
ΓΙΑ ΤΗ ΘΡΟΝΙΑΣΗ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ χειρόγραφο τῆς Ριμάδας γιὰ τὴ θρόνιαση τῆς μητρόπολης τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὸ Ἡράκλειο, ποὺ γίνηκε στὶς 16 τοῦ Ἀπρίλη 1895, τυπώνεται τώρα γιὰ πρώτη φορά. Εἶναι τὸ ἴδιο τὸ αὐτόγραφο τοῦ ριμαδώρου Νικολῆ Ἰ. Μαρκάκη Χουδετσανοῦ, καὶ καθὼς εἶναι προσεχτικὰ καταγραμμένο καὶ σε καλὴ κατάσταση διατηρημένο, ἡ ἔκδοση γίνεται μὲ ἄνεση. Δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν ἀνάγνωση δὲν ὑπάρχουν. Μόνο σ' ἓνα σημεῖο στὸ τέλος (δίστιχο 221 - 222) τὸ νόημα δὲν εἶναι καθαρό.

Τὸ χειρόγραφο (σε σχῆμα 0,15 × 0,19) εἶναι γραμμένο σε δυὸ κόλλες χαρτὶ cloche ἀρρίγωτο, πολὺ πρόστυχο, διπλωμένο στὰ δυό, ὥστε νὰ σχηματίζη δεκαῆξι σελίδες. Οἱ ἀράδες, ἴσιες ἀπόλυτα, προϋποθέτουν τὴ χρησιμοποίησι χαρτοχάρακα. Τὸ μελάνι μελιτζανί, πολὺ συνηθισμένο τότε, ποὺ διατηρήθηκε ζωηρό. Ἔχομε στὴν κάθε σελίδα εἰκοσιτέσσερες ἢ εἰκοσιῆξι στίχους. Ἔτσι πιάνουν ἔννια σελίδες οἱ 228 στίχοι τῆς ριμάδας. Στὴν προμετωπίδα ὁ ριμαδῶρος γράφει τ' ὄνομά του κι ἀπὸ κάτω τὸ χρόνο 1895. Στὴ δεύτερη σελίδα γράφει: «*Μαΐου 5, Χουδέτοι, Νικόλ. Ἰ. Μαρκάκης, ἔτος 1895, Τὸ τραγοῦδι τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ τοῦ θαυματοργοῦ*». Ἀπὸ τὴν τρίτη ἴσαμε τὴν ἑνδέκατη σελίδα βρίσκεται ἡ ριμάδα. Οἱ ἄλλες, ἴσαμε τὴ δέκατη ἕκτη, εἶναι ἄγραφες.

Τὰ ἐγκαίνια γίνηκαν στὶς 16 τοῦ Ἀπρίλη κι ἡ ριμάδα βρίσκεται τελειωμένη κι ἀντιγραμμένη στὶς 5 τοῦ Μάη. Γράφτηκε λοιπὸν μέσα σε εἴκοσι μέρες ἀπὸ τὴ θρόνιαση, ὅταν οἱ ἐντύπωσης ἦταν ἀκόμα νωπές, ἄρα πιστὲς καὶ ἀνόθευτες.

Γιατὶ δὲν τυπώθηκε, ἂν καὶ σύμφωνα μ' ὅλα τὰ φαινόμενα, θὰ ξωδεύονταν; Ἡ ἀπάντησι στὸ ρῶτημ' αὐτὸ βρίσκεται στοὺς χαλεπώτατους καιροὺς ποὺ περνοῦσε τότε τὸ νησί, καὶ ποὺ δὲν ἤσυχασαν παρὰ μὲ τὴν ἐγκαθίδρυσι τῆς αὐτονομίας, ἤγουν ἀπὸ 9 Δεκεμβρίου 1898 καὶ πέρα.

Ἄλλὰ ἡ ριμάδα δὲν τυπώθηκε οὔτε καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκατάστασι, γιὰτὶ ὁ ριμαδῶρος δὲ ζοῦσε πιά γιὰ νὰ φροντίσῃ τὸ τύπωμα. Σκοτώθηκε τὸ 1897 σε μιὰ συμπλοκή, στὸ χωριὸ Ἁγιὲς Παρασκιὲς, μέσα

στην ἐπαναστατική ἀναρχία. Μὰ καὶ χωρὶς αὐτό, τόσα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴ θρόνιαση, φυσικὸ εἶναι νὰ εἶχε χάσει τὴν ἐπικαιρότητά της.

Σύμφωνα μ' ἰδιόχειρο σημείωμα, ποὺ φυλάγουν οἱ ἀπόγονοί του, ὁ Νικολῆς Ἰ. Μαρκάκης γεννήθηκε στὸ Χουδέτσι τὴν ἡμέρα τοῦ Κλήδωνα 24 Ἰουνίου 1860. Ἄρα πέθανε τριανταεφτὰ χρονῶν.

Τὸ χειρόγραφο ἐκδίδεται πιστά, γιατί σε κανένα του σημεῖο δὲ δημιουργιέται ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπέμβασης τοῦ ἐκδότη, καθὼς εἶναι καθαρὸ καὶ διατηρημένο. Διορθώνεται μόνο ἡ ὀρθογραφία καὶ συμπληρώνεται ἡ σωστὴ καταγραφή, ὅπου εἶναι ἐλαττωματική.

Στὴ σελίδα τοῦ κειμένου ποὺ δίνω σε φωτοτυπία, καὶ ποὺ παρέχει τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου τῆς ριμάδας, ὁ ἀναγνώστης θὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν τάξη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγραμματοσύνη τοῦ ἀπλοῦκοῦ ριμαδώρου.

Ἄπ' ὄλο τὸ ποίημα ὅμως θὰ διαπιστώσῃ τὸν πατριωτισμὸ καὶ τὴ ζεστὴ θρησκευτικότητά ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν, γνώρισμα τῶν προγόνων μας τὴν ἐποχὴ τῆς σκλαβιάς, ἀφοῦ μόνο μὲ τὸν κοινὸ δεσμὸ τῆς θρησκείας εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ νιώθουν κι ἐξωτερικεύουν τὴν ἐνότητά τους.

Φθόγγοι καὶ λέξεις ποὺ συναντοῦμε κάπου - κάπου στὸ χειρόγραφο νὰ περισσεύουν, παραβλάπτοντας καὶ τὴ σωστὴ ἐκφώνηση καὶ τὸ ρυθμὸ, μπαίνουνε μέσα σε ἀγκύλες []. Ἄλλα πάλι ψηφία κ.λ. ποὺ χρειάζονται μὰ λείπουν, ἐπειδὴ δὲν ἤξερε ὁ ριμαδώρος νὰ γράφῃ σωστά, προσθέτονται μέσα σε παρένθεσες (). Ὁ ριμαδώρος, ποὺ ὅπως εἶπαμε εἶναι προσεχτικὸς κι εὐσυνειδήτος, ἀλλὰ πολὺ πίσω στὰ γράμματα, δὲν καταγράφει πάντα σωστὰ τοὺς φθόγγους μπ = b, νι = d, γκ = g, εἴτε σε μιὰ λέξη, εἴτε στὴ σύνδεση τῶν λέξεων. Γράφει λ. χ. σωστὰ *καμπάνες, καμπαναριά, ἐξήντα, τριάντα, εὐαγγελιστάδες, ὑποιάσσονται* κ.λ. ἀλλὰ γράφει λαθεμένα *παραπρός* (ἀντὶ *παραμπρός*), *τὸ κίσιτη* (ἀντὶ τὸν *κίσιτη*), *ἐτοιμάζονται* (ἀντὶ *ἐτοιμάζονται*), *φαίνονται* (ἀντὶ *φαίνονται*), *διτάδες* (ἀντὶ *δοντιάδες*), *ὄτε* (ἀντὶ *ὄντε*), *πλιὸ* (ἀντὶ *μπλιό*), *τὴ κοινότη* (ἀντὶ *τὴν κοινότη*), *ψυχικό του* (ἀντὶ *ψυχικόν του*), *χωριό του* (ἀντὶ *χωριόν του*), *στὴ προκυμαία* (ἀντὶ *στὴν προκυμαία*), *σὰ τ' ἄστρο* (ἀντὶ *σὰν τ' ἄστρο*) κ. λ. Γράφει ἀκόμα ἀποδίδοντας φωνητικὰ τὴν προφορὰ τοῦ χωριοῦ του *ἤπχιασε, σιεργιά, καμπαναργιά, ὄπχοιος* κ.λ.

Κάνει χρῆση γενικὰ τῆς γλώσσας τῶν χωριῶν τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ἰδιαίτερα τῆς περιοχῆς τοῦ παλιοῦ δήμου Ἀγιῶν Παρασκιῶν Ἡρακλείου, ἀλλὰ τὴν ἀνακατεύει μὲ στοιχεῖα δανεισμένα ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες τοῦ καιροῦ, ποὺ γράφονταν σε μακαρονικὴ καθαρεύουσα, κι ἀπὸ τὴν ἐπὶ Τουρκίας ἑλληνικὴ φρασεολογία τῆς διοίκησης. Τέτοια πὲς καθαρευουσιάνικα στοιχεῖα βρίσκονται ποῦ καὶ ποῦ στὴ ριμάδα. Ἄνα-

φέρω τοῦτα δῶ· εἶδοποιοῦμεν, ἔτος, ἔτη, ἔθηκε τὸ(ν) θεμέλιον, ἀρχι-τέκτων, ἐννέα μῆνες, μέγας ναός, πολῖτες, ἑκαταβάλανε, ἡ τελετὴ κ.λ.

Ἡ ριμάδα εἶναι συνταγμένη σε δεκαπεντασύλλαβους πολιτικούς στίχους, ταιριασμένους σε δίστιχα ὁμοιοκατάληχτα. Στους στίχους τῆς ριμάδας ἡ χασμωδία εἶναι κανόνας καὶ οἱ ὁμοιοκαταληξίες φτωχότατες. Ὁ ριμαδῶρος ἐνδιαφερεται μόνο γιὰ τὰ φωνήεντα τῶν δυὸ τελευταίων συλλαβῶν. Ἄμα ταιριάζουν τὰ φωνήεντα ἢ ὁμοιοκαταληξία λογαριάζεται ἱκανοποιητικῆ. Δὲν ἐξετάζονται τὰ σύμφωνα, Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τὸ παγῶνια ριμάρει μὲ τὸ ὄλα, ἀφοῦ καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις ἔχομε τὰ ἀπαιτούμενα - ὄα - ὄα. Τὸ καμπάνες ριμάρει μὲ τὸ πᾶνε· τὸ μεγάλη μὲ τὸ πάη· τὸ καλεσμένα μὲ τὸ σημαία. Σπάνια καὶ τυχαῖα ἢ ρίμα εἶναι καλή.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ποίησης ἡ ριμάδα εἶναι μετριώτατη. Κάποτε ὅμως, ἅμα πληθαίνει τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ πατριωτικὸ συναίσθημα, οἱ στίχοι ἠλεκτρίζονται καὶ παίρνουν κάποια ζωντάνια.

Καὶ τώρα μιὰ παρέκβιαση. Ἡ ἐποχὴ πού γίνηκε ἡ θρόνιαση τῆς μητρόπολης τοῦ Ἡρακλείου, εἶναι ἀπὸ εἰς κρισιμώτερες τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ κι εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε λίγα λόγια γι' αὐτήν, σκιαγραφώντας τὰ πρὶν καὶ τὰ μετὰ. Ἔτσι μόνο θὰ νιώσωμε τὸν παλμὸ τοῦ τραγουδιοῦ.

Μετὰ τὸ Εἰκοσιένα καὶ τὴ σύσταση τοῦ Λεύτερου Βασιλείου οἱ ραγιαδες τῆς Κρήτης ἔχουν πάρει κάπως ἄπάνω τους. Στὴν ὑπαιθρο περιορίζονται τὰ ὄργια τῶν δυνατῶν ἀγάδων. Οἱ Χριστιανοὶ τὴν κάθε ἄτσαλιὰ τῶν τυράννων τὴν ἐγδικένται σε μετρητὰ καὶ κόβουν τὴν ὄρεξη γιὰ ξαναγύρισμα στὰ περασμένα.

Ὁ Κρητικός, ξυπνημένος τώρα, μ' ἐπικεφαλῆς τοὺς γραμματισμένους του καὶ τοὺς συνειδητοὺς πολεμάρχους του, φτάνει στὸ Ἐξηνταέξε. Ὁ Ὄργανικὸς Νόμος, μὲ τὰ προνόμια πού παραχωροῦνται στους Κρητικούς, ἐπισφραγίζει τὴν τρίχρονη ἐπανάσταση. Ὁ καταπονημένος λαὸς ἐλπίζει σε κάποια ἀλλαγὴ. Ἀλλὰ ἡ διοίκηση κι ὁ τουρκοκρητικὸς πληθυσμὸς ἀντιδροῦνε στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Ὄργανικοῦ Νόμου. Οἱ ραγιαδες ἀντιλαμβάνονται, πὼς τὰ προνόμια δόθηκαν στὰ χαρτιὰ μὲ τὴν πρόθεση νὰ μὴ πραγματοποιηθοῦν. Τὸ ἐπαναστατικὸ ἀέρι ἀρχίζει νὰ φυσᾷ εὐτὺς μετὰ τὴν παραχώρηση τῶν ὀνομαστικῶν προνομίων.

Κατὰ τὸ 1878, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ Πολέμου, ἡ δυσφορία τῶν Κρητικῶν, πού ὄλο καὶ μεγάλωνε στὸ μεταξύ, πῆρε πάλι τὴ μορφὴ γενικῆς ἐξέγερσης.

Τὸ Βερολίνεο Συνέδριο, πού ἀπ' αὐτὸ περίμεναν οἱ Κρητικοὶ τὴ σωτηρία τους, δὲν καταπιάνεται (μὲ τὴν πίεση τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἀπὸ τὰ παρασκήνια) καθόλου ἢ σχεδὸν καθόλου μὲ τὸ Κρητικὸ Ζήτη-

μα. Γιὰ νὰ κολακέψη ὅμως ἡ ἐγγλέζικη πονηριά τὴν κοινὴ γνώμη Ἑλλήνων καὶ Κρητικῶν, συνιστᾷ σατανικὰ στὴν Πύλη νὰ κάμη παραχώρησες, γιὰ νὰ γαληνέψη τὸ φουρτουνιασμένο νησί.

Τὴν ἐποχὴ τούτη (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα) ἡ Μεγάλη Βρετανία βρίσκεται στὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεις της. Κρατεῖ τοὺς θαλάσσιους δρόμους καὶ τὰ κλειδιά τῆς Οἰκουμένης. Ἡ Κρήτη βρίσκεται στὸ δρόμο τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς χρειάζεται ἡ Σούδα. Κι ἤξερε καλὰ ἡ Μεγάλη Βρετανία, πὼς ἀπὸ τὴν Τουρκία τῆς ἦταν πιὸ βολικὸ ν' ἀποσπάσῃ καὶ σφετεριστῆ τὴν Κρήτη, ὅπως εἶχε κάμει τὴν ἴδια ἐποχὴ (1878) μὲ τὴν Κύπρο, παρὰ ἂν εἶχε ἀποκατασταθῆ ἔθνολογικὰ καὶ ἱστορικὰ μέσα στὸ Λεύτερο Βασίλειο. Καὶ μάχεται θανάσιμα τὴ λύση τῆς ἔνωσης καὶ τὴν ἀποκλείει μὲ τὴν ἴδια λύσσα, ποὺ δείχνει καὶ τώρα στὸ τόσο ἀνάλογο μὲ τὸ κρητικὸ κυπριακὸ ζήτημα.

Ἡ Πύλη, εὐχαριστημένη ποὺ ἀποκλείστηκε καὶ πάλι ἡ λύση τῆς ἔνωσης, δέχεται πρόθυμα τὶς σύστασες τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ στέλνει στὴν Κρήτη τὸ γαζῆ Ἀχμέτ Μουχτὰρ πασᾶ. Τοῦτος, ἔχοντας ὀδηγίες, καλεῖ μόλις ἔφτασε στὰ Χανιά τοὺς Κρητικούς, νὰ τοῦ στείλουν ἀντιπροσώπους, γιὰ νὰ συζητήσουνε μαζί του καὶ νὰ βροῦνε τρόπο συμβιβασμοῦ, γιὰ τὴν παραπέρα καλύτερη διοίκηση τοῦ νησιοῦ.

Μέσα στοὺς ἀντιπροσώπους, ποὺ ἡ Συνέλευση τῶν Κρητικῶν στέλνει στὸν Ἀχμέτ Μουχτὰρ πασᾶ, εἶναι καὶ ὁ γιατρὸς Ἰωάννης Κ. Σφακιανᾶκης, γυιὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν Κωνσταντίνου Ἰ. Σφακιανᾶκη.

Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Πύλης καὶ τῆς Συνέλευσης σμείγουνε στὴ Χαλέπα καὶ σε σύντομο διάστημα συντάσσουν καὶ ὑπογράφουν ἓνα καινούργιο καταστατικὸ χάρτη, ποὺ θὰ ἔμπαινε στὴ θέση τοῦ Ὄργανικοῦ Νόμου.

Τὴ σύνταξη τοῦ χάρτη, ποὺ ἀργότερα τὸν εἶπανε «Σύμβαση τῆς Χαλέπας», τὴν ἔκαμε κατὰ τρόπο ἀριστοτεχνικὸ ὁ Σφακιανᾶκης, ποὺ ἡ ἐπιβλητικὴ παρουσία του, μ' ὅλα τὰ εἰκοσιοχτὼ του χρόνια, ἔδωσε τὸν τόνο στὶς συνεδριάσεις καὶ ἄσκησε εὐεργετικὴ ἐπιρροὴ φρόνησης καὶ ἀνώτερου πατριωτισμοῦ σ' ὅλους.

Οἱ Τοῦρκοι τοῦ νησιοῦ, ἀπελπιστικὰ καθυστερημένοι καὶ ἀνίδεοι ἀπὸ κάθε πολιτικὴ ἀγωγή, ἀρνοῦνται καὶ πάλι νὰ σεβαστοῦν τ' ἀποφασισμένα, μ' ὅλο ποὺ θὰ ἔτανε καὶ γιὰ δικό τους συμφέρο. Οἱ Χριστιανοὶ πάλι δὲν ἔχουνε συνταγματικὴ πείρα. Ἡ κακοδιοίκηση καὶ ἡ αὐθαιρεσία τοὺς ἔχει καὶ αὐτοὺς ἀγγίξει. Δὲν εἶναι κύριοι τῶν παθῶν τους. Χωρίζονται σε φατρίες πολὺ γλίγωρα, ποὺ μάχεται ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη μὲ φανατισμὸ τυφλὸ καὶ ἀσυγκράτητο καὶ ξεχνοῦνε τὸν κοινὸ ἔχτρο.

Ἔτσι Τοῦρκοι καὶ Χριστιανοὶ στὸ νησί γίνονται ἀφορμὴ, νὰ μὴν

εὐδοκιμήση οὔτε καὶ τὸ δεύτερο φιλελεύτερο πολίτευμα πὸν θεσπίστηκε μὲ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας.

Οἱ πέντε Χριστιανοὶ διοικητὲς πὸν ἐστάλθηκαν ἀπὸ τὸ σουλτᾶνο καὶ διοίκησαν ὁ ἓνας ὕστερ' ἀπὸ τὸν ἄλλο τὴν Κρήτη, ἀπὸ τὸ 1878 ἴσαμε τὸ 1889, ὅταν ἡ Πόλη κατάργησε τὰ προνόμια καὶ ξανάφερε τὴν πρὶν ἀπὸ τὸ Ἐξηνταῆξε κατάσταση, δὲν εἶχαν ὅλοι τὴν ἴδιαν ἀξία καὶ τὶς ἴδιες ἱκανότητες, εἶχαν ὅμως ὅλοι τὶς ἀγαθότερες διάθεσες. Σκόνταψαν ὅλοι στὸ ἴδιο φατριαστικὸ πνέμα τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, χριστιανικοῦ καὶ μουσουλμανικοῦ, πὸν τοὺς ἀναγκάζει μοιραῖα νὰ παίρνουνε κι αὐτοὶ θέση στὶς διαμάχες καὶ ν' ἀποτυχαίνουν ἢ νὰ μὴν ἀναπτύσσουν καμμιά δράση.

Ὁ Ἰωάννης Φωτιάδης ἦτανε φαίνεται ὁ πιὸ σημαντικὸς. Εἶχε χρηματίσει πρεσβευτὴς τῆς Τουρκίας στὴν Ἀθήνα, ὅπως παλιότερα ὁ Κωσταντῖνος Μουσοῦρος. Ἦταν ἐξυπνος, συνειτός, μορφωμένος, δραστήριος κι εἶχε φανατικοὺς φίλους ὅλους τοὺς ξυπνημένους καὶ προοδευτικοὺς Κρητικούς. Διοίκησε τὴν Κρήτη μὲ λαμπρὰ ἀποτελέσματα ἰσονομίας ἀπὸ τὸ 1878 ἴσαμε τὸ 1885 μὲ κάποια διακοπή. Φαίνεται πὸς εὐνοοῦσε τὸ κόμμα τῶν «Καραβανάδων», (ὅπου κι οἱ σοβαρώτεροι πολιτευόμενοι τοῦ νησιοῦ Ἰωάννης Κ. Σφακιανάκης καὶ Νικόλαος Στ. Σταυράκης), κάτι πὸν δὲν τοῦ τὸ συχωροῦσαν οἱ πανίσχυροι «Ἐυπόλυτοι».

Ἡ μερίδα τούτη, πὸν πλειοψηφοῦσε στὸ λαὸ καὶ στὴ συνέλεψη, βάζει στὴν πράξη κάθε μέσο, γιὰ νὰ τὸν διώξη καὶ τὸ κατορθώνει τὸ 1885, τὴν ἐπαύριο κιόλας τῆς ἀνανέωσης ἀπὸ τὴν Πύλη τῆς ἐντολῆς, γιὰ νὰ μείνη Γενικὸς Διοικητὴς τῆς Κρήτης ἄλλα πέντε χρόνια.

Οἱ τέσσερεις γενικοὶ διοικητὲς, πὸν κυβέρνησαν τὴν Κρήτη διαδοχικὰ ὕστερ' ἀπὸ τὸ Φωτιάδη ἦτανε συνηθισμένου τύπου Χριστιανοὶ ἀξιωματοῦχοι στὴν ὑπηρεσία τῆς Πύλης. Ἦτανε μορφωμένοι ραγιαδες, συνηθισμένοι στοὺς συμβιβασμούς, πὸν ἦταν ἀπαραίτητοι, γιὰ νὰ ὑπηρετῇ κανένας ἀπρόσκοπτα τὴν Πύλη.

Μὲ τὸ διώξιμο τοῦ Φωτιάδη, πὸν σ' αὐτὸ συντέλεσαν ὄχι λίγο κι οἱ ἀπὸ τὰ παρασκήνια μηχανορραφίες τοῦ Ἑλληνα προξένου στὰ Χανιά Δρακόπουλου, τὰ κομματικὰ πάθη ἐξάφτηκαν ἀκόμη περισσότερο γιὰ μακρὸ διάστημα. Οἱ Κρητικοὶ ἀλληλομισοῦνται θανάσιμα κι ἀλληλοσκοτώνονται. Τὰ φονικὰ στὴν ὑπαιθρο καὶ στὶς πολιτεῖες πολλαπλασιάζονται.

Στὴν κρητικὴ βουλὴ τοῦ 1888, πὸν ἐκλέχτηκε μὲ τὸ ἔμμεσο ἐκλογικὸ σύστημα τῶν δημογερόντων, ἐπεκράτησαν καὶ πάλι, ὕστερ' ἀπὸ ὀξύτατο κομματικὸ ἀνταγωνισμό, οἱ ξυπόλυτοι. Στὰ 1889 ἔγιναν καὶ πάλι ἐκλογές, γιὰ νὰ συμπληρωθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν βουλευτῶν τοῦ 1888. Σ'

αὐτὲς ἐφαρμόστηκε τὸ πλειοψηφικὸ σύστημα μὲ τὸ σφαιρίδιο καὶ σημείωσε παταγώδικη ἀποτυχία.

Οἱ Ξυπόλυτοι, ποὺ ἦτανε στὰ πράματα, κέρδισαν καὶ στὴ συμπληρωματικὴ ἐκλογή, μὰ οἱ νοθεῖες κι οἱ παρανομίες ἦτανε τόσες, ὥστε ἡ μειοψηφία τῶν Καραβανάδων ἀποφάσισε νὰ μὴν ὑποταχθῆ, παρὰ ξεφεύγοντας ἀπὸ τὴν κομματικὴ τῆς ἤττα, νὰ κηρύξῃ καινούργια ἐπανάσταση μὲ αἴτημα τὴν ἔνωση.

Τὸν κύριο ρόλο σ' αὐτὴ τὴν ἀπεγνωσμένη ἐνέργεια τὸν ἔπαιξαν οἱ Χανιώτες καραβανάδες πληρεξούσιοι, χωρὶς νὰ συμβουλευτοῦνε τοὺς ὁμόφρονές τους πληρεξουσίους τῶν ἄλλων διαμερισμάτων.

Στὴ συνεδρίαση τῆς Συνέλευσης τῆς 6 τοῦ Μάη 1889, ἐνῶ ἦτανε παρὼν καὶ προέδρευε κατὰ τὸ σύνταγμα κι ὁ γενικὸς διοικητὴς Νικόλαος Σαρτίνσκης, οἱ Χανιώτες καραβανάδες διάβασαν ἀπροσδόκητα ψήφισμα, ποὺ κήρυσσε τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἐπακολούθησε σύγχυση κι ἀπ' αὐτὴν ξεκαθαρίζει γενικὴ ὁμοφωνία. Οἱ πληρεξούσιοι ἠλεχτρίζονται καὶ ξεχνοῦνε γιὰ μιὰ στιγμή τὰ πάθη τους, ἔτοιμοι νὰ προχωρήσουνε στὴν ἄμεση κύρωση τοῦ ἐνωτικοῦ ψηφίσματος. Ὁ Σαρτίνσκης ὅμως, μ' ὄλο ποὺ βρίσκεται ἀπροετοίμαστος, προλαβαίνει μπροστὰ στὶς εὐθῦνες τῆς στιγμῆς ἐκείνης καὶ διαλύει τὴ συνεδρίαση.

Οἱ καραβανάδες πληρεξούσιοι τῶν Χανιῶν πληροφοροῦνται, πὼς γι' αὐτὸ τὸ μεγάλο τόλμημα, καταζητοῦνται. Κατορθώνουν τὴν τελευταία στιγμή νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν πολιτεία, πιάνουν τὰ βουνὰ καὶ κηρύσσουν γενικὴ ἐπανάσταση μὲ τὸ αἴτημα τῆς ἔνωσης.

Ἡ συνέλευση μένει σχεδὸν χωρὶς ἀντιπολίτευση, γιατί οἱ καραβανάδες τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ποὺ μείνανε σ' αὐτὴν, εἶναι πολὺ λίγοι. Τότες ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ξυπόλυτων ποὺ ἔμεινε νὰ διαφεντεύῃ χωρὶς κανέναν ἔλεγχο τὴν κατάσταση, θεώρησε κατάλληλη τὴν εὐκαιρία νὰ ψηφίσῃ νόμο φαυλοκρατικό, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸν ὁ διορισμὸς τῶν δικαστῶν θὰ γινόταν ἄμεσα ἀπὸ τὴ συνέλευση, δηλαδή ἀπὸ τὸ κόμμα τους.

Ὁ νόμος αὐτὸς χειροτερεύει παραπέρα τὴν ἐλεεινὴν κατάσταση. Τὰ κακουργήματα πολλαπλασιάζονται, σὰν ἀντίδραση στὴ φαυλοκρατία, κι ὅλος ὁ κόσμος νοσταλγεῖ τὴν ἐπὶ Φωτιάδῃ τάξη, ἰσοπολιτεία κι εὐνομία.

Εἶναι περίεργο καὶ χαρακτηριστικὸ μαζί, πὼς ὁ κρητικὸς λαός, ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἡγέτες του, ποὺ θυσιάσανε κάθε στιγμή στὸ βωμὸ τῶν παθῶν καὶ τῶν συμφερόντων κάθε ἀνώτερη σκοπιμότητα, ἐνθουσιάζεται πάλι ἀπὸ τ' ὄνειρο τῆς λευτεριᾶς. Κι ὁ ἀγώνας χάνει σιγὰ - σιγὰ τὴν κομματικὴ χροιά του κι ὅλοι τὸν συντρέχουν.

Ὡστόσο ἡ ἐπανάσταση τούτη, ποὺ ἀκούγεται συχνὰ «τὸ Ὀγδοντα-

εννιά», ἂν καὶ τὴν ἀρχηγεύουν ἄνθρωποι μὲ κῦρος, δὲν πηγαίνει μπροστά. Ἔχει κατηγορηθῆ ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἡ κυβέρνηση Τρικούπη, ποὺ εἶχε ἀντιταχτῆ στὴν κήρυξή της, πλύνει τώρα τὰ χέρια της καὶ δὲ θέλει ν' ἀναλάβῃ καμμιά εὐθύνη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ Πύλη πιστεύει, χωρὶς νὰ κάνῃ λάθος, πὼς ἡ τέτοια πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη προέρχεται ἀπὸ ἀδυναμία. Κρίνοντας λοιπὸν κατάλληλῃ τὴν εὐκαιρία, ἀποφασίζει κρυφά, νὰ βάλῃ σε πράξη τὰ σχέδιά της γιὰ τὴν ἄμεση ἄρση τῶν προνομίων τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, ποὺ τῆς ἦταν ὀχληρὸ ἄχυρο στὰ μάτια, ἀθετώντας τὶς ὑπογραφές καὶ τὶς ὑποχρέωσεις, ποὺ εἶχε ἀναλάβῃ σε διεθνὲς ἐπίπεδο. Σὰ δικαιολογία της προβάλλει τὴν ἀποτυχία δῆθεν τῶν φιλελεύθερων θεσμῶν, ποὺ ὄχι μόνο δὲν καλυτέρευαν τὴν κατὰσταση, παρὰ καὶ τὴ χειροτέρευαν.

Στὶς 16 Ἰουλίου 1889, ἐνῶ ἡ ἐπανάσταση ἔχει ἀπλωθῆ σ' ὅλη τὴν ὑπαιθρο καὶ τὰ δυὸ στοιχεῖα Χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι ἔχουνε χωριστῆ καὶ πάλι, ὅπως γινόταν σ' ὅλες τὶς ἐπανάστασεις, μὲ συγκέντρωση τῶν ἀγροτῶν Τούρκων στὶς πολιτεῖες καὶ σκόρπισμα τῶν ἀστῶν Χριστιανῶν στὰ ὄρεινὰ χωριὰ καὶ στὸ Λεύτερο Βασίλειο, ὁ Σαρτίνσκης παραιτεῖται καὶ φεύγει. Κι ἡ Πύλη, χωρὶς νὰ χάσῃ δευτερόλεπτο, διατάσσει τὸ μουτσαρίφη (νομάρχῃ) τῆς περιοχῆς Ἡρακλείου Χασὰν Ριζᾶ πασᾶ, νὰ τρέξῃ στὰ Χανιά καὶ νὰ πάρῃ τὰ χαλινάρια τῆς γενικῆς διοίκησης, σὰν ἀναπληρωτῆς τοῦ γενικοῦ διοικητῆ. Μόλις ὀχτὼ μέρες ὑστερώτερα, διορίζει στρατιωτικὸ διοικητῆ τῆς Κρήτης καὶ τοποτηρητῆ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τὸν τρομερὸ στρατοκράτη Σακὴρ πασᾶ.

Τοῦτος φτάνει μ' ἄγριες διάθεσες. Δίνει διαταγὴ νὰ βγοῦνε χωρὶς ἀναβολὴ τὰ τουρκικὰ στρατέματα ἀπὸ τὰ διοικητικὰ κέντρα κι ἀπὸ τὶς πολιτεῖες καὶ νὰ πιάσουν ὅλο τὸ νησί, μπαίνοντας μέσα κι ὀχυρώνοντας τὰ παλιὰ καστέλλια καὶ πιάνοντας τὰ ἐπίκαιρα σημεῖα.

Παραβαίνει μ' αὐτὰ τὰ μέτρα ὁ Σακὴρ πασᾶς ρητὲς ὑπόσχεσες κι ὑποχρέωσεις τῆς Πύλης ἀντίκρου στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση.

Ὁ Κρητικὸς Λαός, προδομένος ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις κι ἐγκαταλειμμένος στὴν τύχη του ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, βλέπει τοὺς καρποὺς τόσων αἱματοχυσιῶν νὰ χάνονται καὶ τὸ δυνάστη του πάλι νὰ θεριεύῃ.

Ἡ Πύλη, χωρὶς περιστροφὲς πιά, σηκώνει ἕνα - ἕνα τὰ προνόμια, ποὺ εἶχε ὑποχρεωθῆ νὰ παραχωρήσει μὲ τὸν Ὄργανικὸ Νόμο καὶ μὲ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας. Φέρνει σὰ δικαιολογία, καθὼς εἶπα, τὸ πὼς τάχα τὰ νέα συστήματα δὲν πέτυχαν καὶ τὸ πὼς ἡ τάξη δὲ θ' ἀποκατασταθῆ, παρὰ μόνο μὲ τὴν κατάργησή τους καὶ μὲ τὸ ξαναγύρισμα στὸ πρὶν ἀπὸ τὸ 1866 καθεστῶς.

Στὶς 25 τοῦ Νοέμβρη 1889 κατεβαίνει στὰ Χανιά ὁ Ρατὶπ πασᾶς,

ἔχοντας στὴν τσέπη τὸ σχετικὸ σουλτανικὸ φερμάνι, χωρὶς νὰ ἔχη εἶδῃ-
ση γι' αὐτὸ ἢ ὥστίσο συνυπεύθυνη εὐρωπαϊκὴ διπλωματία.

Οἱ Κρητικοὶ ἄκουσαν μὲ ἀνέκφραστη συντριβὴ καὶ κατάπληξη γιὰ
τὸ φερμάνι καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό του, μόνο σὰν εἶχε κιόλας ἀρχίσει
νὰ μπαίνει σε πράξη. Καὶ ἡ πίκρα, πὼς τοὺς εἶχαν ὅλοι ἐγκαταλείψει
στὴν τύχη τους, ἔγινε πιὸ βαθειά. Μὴν ἔχοντας καμμιά δυνατότητα
γιὰ τότε μιᾶς θετικῆς δράσης, περιορίζονται στὴν ἀποχὴ τους ἀπὸ τὴ
διαχείριση τῶν κοινῶν, κι ἔτσι δείχνουν, ἔστω κι ἄρνητικά, τὴν ἀπο-
στροφὴ τους στὸν καινούργιο ζυγὸ: Παραιτοῦνται ὁμαδικὰ ἀπὸ τὶς
δημόσιες θέσεις ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ ὑπάλληλοι καὶ δὲ σιμώνουνε στὶς
κάλπες οἱ ψηφοφόροι τὸ Φλεβάρη τοῦ 1890, γιὰ νὰ βγάλουν ἀντιπρο-
σώπους.

Ἡ Πύλη πάλι, ἀπὸ τὴ μεριά της, ἀποφασισμένη ὅπωςδήποτε νὰ
προχωρήσῃ στὸ σκοπὸ της, ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν παθητικὴ ἀντίσταση
τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, μὴ ἐξετάζοντας τί κινδύνους κλείνει καὶ γι' αὐτὴ
τὴν ἴδια.

Μέσα σε μιὰ περίοδο πέντε χρόνων, ξεχειλισμένη ἀπὸ δυσπιστία
κι ἀμοιβαῖο μῖσος ἄσπονδο, ἀνάμεσα στὰ δυὸ ντόπια στοιχεῖα, στέλνει
ἡ Πύλη σειρὰ Τούρκους στρατιωτικούς, ποὺ κυβερνοῦνε τὸ νησί κατὰ
τὸ παλιὸ μισητὸ σύστημα, μὲ στρατιωτικὸ νόμο καὶ με στρατοδικεῖα,
ποὺ δικάζουν καὶ καταδικάζουν ἀδιάκοπα.

Ἡ ἐπανάσταση ξεθυμαίνει σιγὰ - σιγὰ κι ἓνα καθεστῶς φόβου κι
ὑποψίας στερεώνεται καὶ πάλι στὸ νησί.

Στὴν ἀρχὴ τῆς φοβερῆς πενταετίας τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας μου,
1890 - 1895, ἐπὶ Ἰζεβάτ πασᾶ, δεύτερου Τούρκου στρατιωτικοῦ διοι-
κητῆ τῆς Κρήτης, ὕστερ' ἀπὸ τὸ σήκωμα τῶν προνομίων, ποὺ διαδέ-
χτηκε τὸ Σακὴρ καὶ τὸν ἀκλούθησε ὁ γιανιτσαρικώτερος ἀπ' ὅλους Μαχ-
μούτ, γεννήθηκα στὸ Ἡράκλειο, στὶς 8/20 Ἰουνίου 1890, ἀνατρά-
φηκα μέσα στὴν τρομοκρατία της κι ἔμαθα νὰ συλλαβίζω τὰ δοξασμένα
εἰκοσιτέσσερα γράμματα.

Τὸ Γενάρη τοῦ 1895 γίνονται στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ φρικια-
στικὲς σφαγὲς τῶν Ἀρμένηδων, ὅταν ὀχτὼ χιλιάδες ἄνθρωποι, ἄοπλοι
κι ἀνυπεράσπιστοι, βρίσκουν τὸ θάνατο κάτω ἀπὸ τὸ λεπίδι τῶν ἑξαλ-
λων Ζεϊμπέκηδων, μόνο μέσα στὴν Πόλη. Ἡ κοιμισμένη κοινὴ γνώ-
μη τῶν πολιτισμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης ξυπνάει πάλι στὶς δώδεκα
καὶ πέντε. Μὲ τὸν τύπο καὶ μ' ὅλα τ' ἄλλα μέσα ποὺ διαθέτει, ἐκφρά-
ζει τὸν ἀποτροπιασμό της γιὰ τ' ἀνήκουστα κακουργήματα ἑνὸς λαοῦ,
ποὺ ξακολουθοῦσε νὰ ἐνεργῇ ὁμαδικὰ μέσα σε πρωτόγονη κι ἀμετακί-
νητη φυλετικὴ βαρβαρότητα.

Ἡ ἀπήχηση ἀπὸ τὶς σφαγὲς τῶν Ἀρμένηδων ἦτανε παγκόσμια

καὶ τ' αὐστηρὰ διαβήματα πρὸς τὴν Πύλη πολλὰ κι ἀπὸ παντοῦ.

Φόβος καὶ τρόμος ἐβασίλευε σ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς τούρκικης αὐτοκρατορίας, ὅπου ἐζοῦσαν ραγιαδες, πὼς οἱ σφαγὲς τῶν Ἀρμένηδων ἦτανε τὸ προοίμιο μιᾶς γενικῆς ἐξόντωσῆς τους.

Μπροστὰ στὶς ἐναγώνιες ἐκκλησεις τῶν δυστυχισμένων ραγιαδῶν, ποὺ προκαλοῦνε πλῆθος μεσολάβησες ἰσχυρῶν γιὰ τὴ σωτηρία τους· μπροστὰ στὶς ἀπειλὲς ἀντιποίνων· μπροστὰ στὴν ἀπαίτηση τῆς παγκόσμιας κοινῆς γνώμης νὰ παταχτοῦν οἱ βαρβαρότητες, ἡ Πύλη μιὰ στιγμή τρομοκρατιέται. Καταλαβαίνει πὼς ἡ ταχτική της κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι χωρὶς κινδύνους καὶ μάλιστα θανάσιμους γιὰ τὴν ὑπαρξή της. Δίνει αὐστηρὲς διαταγὲς στὰ ὄργανά της γι' ἀλλαγὴ ταχτικῆς, καί, θέλοντας νὰ διαλύσῃ τοὺς φόβους καὶ τῶν ραγιαδῶν καὶ τῶν ἀργοξυπνημένων προστατῶν τους, λαβαίνει διάφορα ἐντυπωσιακὰ κατὰ τὴ συνήθειά της καὶ σπασμωδικὰ μέτρα.

Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Κρήτη, ποὺ ἡ Πύλη ἔχει πικρὴ πεῖρα ἀπὸ τὰ κινήματά της, λαβαίνει οὐσιαστικὲς ἀπόφασες.

Μέσα στὴν ὑπερκορεσμένη ἀτμόσφαιρα, ἀνακαλεῖ ξαφνικὰ τὸν Τοῦρκο στρατιωτικὸ διοικητὴ Μαχμούτ πασᾶ καὶ στὴ θέση του διορίζει, τὸ Μάρτη τοῦ 1895, ἓνα μῆνα πρὶν ἀπὸ τὰ ἐγκαίνια τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τὸν Ἀλέξαντρο Καραθεοδωρῆ.

Ὁ Ἀλέξαντρος Καραθεοδωρῆς εἶχε κι ἄλλοτε διοριστῆ γενικὸς διοικητῆς τῆς Κρήτης κι εἶχε κατέβει στὰ Χανιά γιὰ λίγο τὸ Νοέμβρη τοῦ 1878. Ἦταν ὁ πρῶτος Χριστιανὸς γενικὸς διοικητῆς, ποὺ ἔστειλε ἡ Πύλη στὸ νησί, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Σύμβασης τῆς Χαλέπας. Κράτησε ὅμως τότε μόνο λίγες μέρες τὸ ἀξίωμα, γιὰτὶ εὐτὺς ὕστερα διορίστηκε ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Τουρκίας καὶ γύρισε στὴν Πόλη.

Μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Καραθεοδωρῆ στὴν Κρήτη περνοῦν εἰς Κρητικοὶ ἀπὸ τὴν ἀπόγνωση στὴν αἰσιοδοξία, γιὰτὶ θέλουν νὰ πιστεύουν, πὼς ἡ ἀλλαγὴ ταχτικῆς τῆς Πύλης δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ προσιωνίζεται καλά.

Στὴ ριμάδα τοῦ Νικολῆ Μαρκάκη γιὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τοῦτα τὰ δειλὰ μὰ ξέχειλα συναισθήματα τῆς αἰσιοδοξίας ἀποδίδονται μὲ ζωντάνια καὶ συγκίνηση. Ὁ ἀπλοϊκὸς πατριώτης μεταμορφώνεται σε ποιητῆ, καὶ χαιρετίζει τὸν Καραθεοδωρῆ σὰν τὸ Μεσσία, ποὺ ἔρχεται νὰ σώσῃ τὴν Κρήτη, ἴσα ἴσα τὴν ὥρα ποὺ ἡ καταστροφὴ της φαίνονταν βέβαιη καὶ κοντινὴ.

Ἀλλὰ τὰ πράματα δὲν ἦρθαν ὅπως τὰ περίμεναν οἱ ἀπελπισμένοι Κρητικοί. Κι ἂν στὴν πραγματικότητα ἡ λευτεριά τῆς Κρήτης βρισκότανε κοντά, γιὰ νὰ τὴ φτάσουν οἱ Κρητικοὶ ἔπρεπε νὰ περάσουν ἀκόμα πολλὲς δοκιμασίες.

Οἱ Τουρκοκρητικοί, πού, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι περίμεναν τώρα οἱ Χριστιανοί, εἶχαν πιστέψει, πὼς ἡ κατάσταση βιάδιζε σταθερὰ στὴν ἀνασύσταση τῶν γενιτσαρικών μεθόδων, δυσσαρεστήθηκαν κι ἀποφασίστηκε νὰ προβοῦνε σ' ἀντίμετρα, δῆθεν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς Πύλης. Ἦτανε κι αὐτὸ τὸ κόλπο ἐν' ἀπὸ τὰ πολλά, πὺν ἐφάρμοζε ἡ Πύλη, κάθε φορὰ πὺν βρισκόντανε σε δυσχέρειες.

Οἱ μπέηδες τῶν πόλεων ἀπὸ συμφέρον κι ὁ ξαγριεμένος ὄχλος, ἀστικός κι ἀγροτικός, ἀπὸ τυφλὸ φανατισμό, συνομωτοῦνε (τάχα κρυφὰ) νὰ τορπιλίσουνε κάθε προσπάθεια γιὰ ὁμαλότητα. Ὁργανώνανε παγκρήτιο τρομοκρατικὸ κομιτᾶτο, πὺν μ' ἐνέδρες καὶ δολοφονίες θὰ ματαίωνε κάθε λύση μὲ συμβιβασμὸ καὶ θὰ διαιώνιζε τὴν ἀναρχία.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ πὼς ἡ Πύλη, ἅμα πληροφορήθηκε γιὰ τὸ κομιτᾶτο, δὲν ἔκαμε τίποτε, γιὰ ν' ἀποτρέψη τὴν ὁργάνωσή του. Κυκλοφοροῦσε μάλιστα ἡ φήμη, πὼς ὅλα, ὡς τις πιὸ μικρὲς λεπτομέρειες, εἶχανε πηγὴ τους ἀποκλειστικὴ τὸν ἴδιο τὸ στρατιωτικὸ διοικητὴ τῆς Κρήτης Μαχμούτ πασᾶ, πὺν προηγήθηκε ἄμεσα στὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἀλέξαντρο Καραθεοδωρῆ.

Πολὺ θλιβερὸ κι ἀποθαρρυντικὸ τὸ πὼς οἱ Τουρκοκρητικοί, καθυστερημένοι καὶ μοιρολάτρες καθὼς ἦταν, ἐταύτιζαν τὴν τύχη τους μὲ τὸ ἀνελεύθερο κράτος τῶν σουλτάνων, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν ὀξυδέρεια νὰ βλέπουν, πὼς εἶχανε ζωτικὸ συμφέρον κι αὐτοί, ὅπως κι οἱ Χριστιανοί, νὰ γίνεται σεβαστὸς ὁ νόμος, ἀφοῦ ἔξασφάλιζε καὶ τὴ δική τους καλοπέραση. Ἐπειδὴ οἱ Χριστιανοί ζητοῦσαν εὐνομία, οἱ Τουρκοκρητικοί τὴν ἀρνιοῦνταν, προσκολλημένοι στὸν πατροπαράδοτο μοιρολατρισμὸ καὶ σε κάθε λογῆς ἀνθελληνικὴ κι ἀντιχριστιανικὴ προκατάληψη.

Τὸ φτάσιμο τοῦ Καραθεοδωρῆ, πὺν ὁ Νικολῆς Μαρκάκης τὸ πιστεύει σωτήριο, ἀποδείχεται πολιτικὴ ἐνέργεια τῆς στιγμῆς χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία.

Οἱ Τουρκοκρητικοί, μὲ τὸν ἴδιο φανατισμό, πὺν πρὶν λίγα χρόνια ἀντιστρατεύτηκαν κι ἐξουδετέρωσαν τὸν Ὁργανικὸ Νόμο καὶ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας, μὲ τὸν ἴδιο καὶ τώρα παραμερίζουν κάθε σκέψη γιὰ μεταρρύθμιση, γιὰ δικαιότερη διοίκηση, γιὰ ἰσοπολιτεία, γιὰ ἀνάλογη πρὸς τὸν πληθυσμὸ τῶν δυὸ στοιχείων κατανομὴ τῶν δημόσιων λειτουργημάτων. Ἀποκρούουν δηλαδή ὅλα κεῖνα, πὺν εἶχαν γίνει ἀνάγκες τοῦ καιροῦ, ἀναγνωρισμένες ἀπὸ τὴ διεθνή συνείδηση τῶν πολιτισμένων λαῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων.

Ὁ Καραθεοδωρῆς ἀναλαβαίνει τὰ καθήκοντά του κάτω ἀπὸ δυσμενέστατες συνθῆκες τὸ Μάρτη τοῦ 1895. Ἡ ὑπαρξη τοῦ ἐχθρικοῦ πρὸς τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ σουλτανικοῦ φερμανιοῦ, πὺν

βρίσκεται ἀκόμα σε ἰσχύ, τοῦ κρατεῖ δεμένα τὰ χέρια καὶ κάνει τὴν παρουσία του σκιώδικοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ Κομιτάτο, πὺ στρέφεται ἀποκλειστικὰ ἐναντίο σε κάθε οὐσιαστικὴ ἐνέργειά του, γιὰ τὴν καλύτερη τῶν πραγμάτων, δημιουργεῖ μιὰ νόθη κι ἐπικίνδυνη κατάσταση.

Κατορθώνει νὰ πείση τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μὴν ἀπέχουν ἀπὸ τὰ δημόσια πράματα καὶ νὰ πάρουνε μέρος στὶς ἐκλογές τῆς Συνέλευσης. Καὶ τοῦτοι παραβλέπουν τὴν καταπάτηση τῶν δικαιωμάτων τους, μὲ τὴν ἐλπίδα, πὺ οἱ ἐνέργειες τοῦ Καραθεοδωρῆ θὰ τελεσφορήσουν, καὶ τὸ κράτος τοῦ νόμου τελικὰ θὰ ἐπιβληθῆ, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πολὺπαθῆς Σύμβασης τῆς Χαλέπας.

Οἱ ἐλπίδες ὅμως ἀποδείχτηκαν φροῦδες. Ὁ Καραθεοδωρῆς εἶναι βέβαια Χριστιανὸς κι Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ ὑπάλληλος τῆς Πύλης. Ἀμα πληροφορήθηκε, πὺ στὴν καινουργιοεκλεγμένη συνέλευση βασίλευε σύγχυση, ὅπου ἄλλοι Χριστιανοὶ πληρεξούσιοι συντάσσανε νέο ψήφισμα γιὰ τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα, κι ἄλλοι καταρτίζανε νόμους φαυλοκρατικούς σε βάρος τοῦ προῦπολογισμοῦ, ἀντὶ ν' ἀγωνιστῆ μέσα στὴ συνέλευση γιὰ τὸ καλύτερο, πείθοντας δημοκρατικὰ τοὺς ἀντιφρονοῦντες γιὰ τὰ χρέη τους ὡς ἔμπειρος διπλωμάτης καὶ γνώστης τῶν παρασκηνίων, προτίμησε τὸ εὐκολώτερο, καὶ διάλυσε τὴ συνέλευση πρόωρα καὶ σπασμωδικὰ, τριανταέξι μέρες ὕστερ' ἀπὸ τὴ σύγκλησή της, διαπράττοντας ἀνεπανόρθωτο λάθος.

Τὰ Σφακιά κι ὁ Ἀποκόρωνας ἐπαναστατοῦν εὐτὺς καὶ στὴν ἄλλη Κρήτη ἐπικρατεῖ μεγάλος ἀναβρασμός.

Ὁ Τρικούπης ἐπιμένει στὴν «ἄψογη στάση» του, ἐνῶ βρίσκεται στὴν τελευταία φάση τῆς σταδιοδρομίας του. Ὑποστηρίζει, πὺ ἡ Κρήτη πρέπει νὰ μείνη ἡσυχῆ, ἀκλουθώντας κι αὐτὸς τὸ βολικώτερο δρόμο. Μεγάλος ἀριθμὸς πληρεξουσίων συμμορφώνεται μὲ τὶς ὁδηγίες του. Ἀντιτάσσεται στὰ ἐπαναστατημένα διαμερίσματα καὶ τ' ἀπομονώνει ἀπὸ τὴν ἐπίλοιπη Κρήτη.

Ἡ Πύλη τὴν «ἄψογη στάση» τοῦ Τρικούπη καὶ τὴ «νομιμοφροσύνη» τῶν Χριστιανῶν πληρεξουσίων τὴν παίρνει σὰν ἔσχατη ἀδυναμία καὶ συνθηκολόγηση, κι ἀνασκουμπώνεται γιὰ νὰ χτυπήσῃ δῆθεν τὴν ἀνταρσία στὴν ἀρχὴ της, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς της εἶναι ἄλλος: Νὰ προχωρήσῃ, ὕστερ' ἀπὸ μικρὴ καθυστέρηση, στὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἄρσης τῶν προνομίων.

Ὁ Καραθεοδωρῆς ἀνακαλιέται ἄδοξα καὶ στὴ θέση του στέλνεται ὁ Ἀρβανίτης Τουρχὰν πασᾶς, πὺ φροντίζει, μόλις ἤρθε, νὰ ἐξουσιοδοτηθῆ νὰ μὴ συγκαλέσῃ τὴ συνέλευση. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ προκαλεῖ καινούργιο σουλτανικὸ φερμάνι.

Οἱ ἀλληλογροθοκοπούμενες ἐνέργειες τῆς Πύλης, πού ὅμως ἀφήνουν νὰ φαίνωνται οἱ ἀληθινές της πρόθεσες, ἐξοργίζουν ἀκόμα περισσότερο τὸν Κρητικὸ Λαὸ κι οἱ ἡγέτες του καταφεύγουν, (τώρα πού ἡ κοινὴ γνώμη τῶν λαῶν τοὺς παραστέκει), στοὺς προξένους τῶν Δυνάμεων, καὶ σ' ἔντονα διαβήματα ζητοῦν ἀπ' αὐτοὺς νὰ ἐπέμβουν καὶ νὰ δώσουνε λύση στὸ «Κρητικὸ Ζήτημα».

Οἱ κυβέρνησες, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν λαῶν, δὲν ἀκλουθοῦνε πιά τὴν πολιτικὴ τῆς μὴ ἐπέμβασης κι αὐτὸ φαίνεται σὲ πολλὲς περιπτώσες. Οἱ στόλοι τους κατεβαίνουνε καὶ περιπολοῦνε στὰ κρητικὰ νερά, ἔτοιμοι ν' ἀγκυροβολήσουν καὶ ν' ἀποβιβάσουν ἀγῆματα καὶ στρατεύματα.

Οἱ ἐπαναστατημένες περιοχὲς παίρνουνε θάρρος κι ἀπὸ τὶς ἄλλες πλῆθος ἀρματωμένοι κάθε τάξης καὶ ἡλικίας τρέχουν καὶ κατατάσσονται στὰ σώματα τῆς λεγόμενης Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ προβαίνουνε σ' ἀληθινὰ τολμήματα, ὅπως ἡ πολιορκία τοῦ τούρκικου στρατοῦ τοῦ στοῦ Βάμου.

Μόλις ἔγινε γνωστὸ στὰ Χανιά, πὼς οἱ «γκιαούρηδες» ἐπῆραν τέτοιο θράσος κι αὐθάδεια, ὥστε νὰ χτυπήσουνε τὸν ταχτικὸ στρατό, οἱ συγκεντρωμένοι στὰ Χανιά Τουρκοκρητικοὶ ἀγρότες κι ἀστοί, φανατισμένοι ἀπὸ τοὺς μπέηδες, σκεδιάζουνε νὰ ξεκάμουν . τοὺς ἀποκλεισμένους μέσα στὰ τειχιὰ τῆς πολιτείας λίγους Χριστιανούς καὶ στὶς 12 τοῦ Μάη 1896 βάζουνε σε πράξη τὸ δολοφονικὸ τους σκέδιο. Ὅσοι Χριστιανοὶ ἔχουν ὄπλα, πολεμοῦν ἀπὸ τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν τους κι ἀπὸ τὰ μαγαζιά τους. Μαζὶ μὲ τὶς δολοφονίες προβαίνουν οἱ Τούρκοι καὶ στὴν πυρπόληση καὶ στὸ διαγούμισμα τῶν χριστιανικῶν συνουκιῶν.

Τρεῖς μέρες ἐκράτησε τὸ κακό, ὡς πού ἔφτασαν οἱ στόλοι τῶν δυνάμεων στὰ κρητικὰ νερά καὶ σώθηκαν μέσα στὴ μεσοκαημένη πολιτεία τῶν Χανιῶν, ὅσοι Χριστιανοὶ ἔμεναν ἀκόμα ζωντανοί.

Οἱ Εὐρωπαῖοι ἄργησαν πολὺ νὰ ξυπνήσουν καὶ νὰ κινηθοῦν. Τώρα ὅμως ἡ δραστήρια ἐπέμβασή τους γιὰ τὴν ὀριστικὴ λύση τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, ὕστερ' ἀπὸ τόσα σφάλματα πού δυνάμωναν τὴν Πύλη· ὕστερ' ἀπὸ τόση ἀναβλητικότητα καὶ διπλοπροσωπία, εἶναι πιά καὶ σίγουρη καὶ σύντομη.

Ὅμως ἦταν ἀργὰ πολὺ γιὰ νὰ προληφτοῦν οἱ φοβερὲς σφαγὲς τῶν Τούρκων τῆς Σητείας τὸ τέλος τοῦ Γενάρη τοῦ 1897, ὁ γενικὸς ξεσπιτωμὸς τῶν Χριστιανῶν πού ἀκλούθησε, καὶ τὸ πόγκρομ τῶν Χριστιανῶν τοῦ Ἡρακλείου στὶς 25 Αὐγούστου τοῦ 1898.

Ἀλλὰ ἄς ξαναβροῦμε τὸ νῆμα.

Στὶς 16 τοῦ Μάη 1896 ξεβαρκάρεي στὰ Χανιώτικα νερά ὁ ἀπαίσιος

Ὑμῶν τοῦ πόρου τὰ πνεύματα εὐδύνια φωνήνια
 ἀρχίζετε καὶ τὴν χάριν καὶ μακαρίστε ὅσα
 Ἐν ἡμέρῳ αὐτοῦ δαΐδίζονται τ' αἰγίου Μηνῆς οἱ μακαριῶντες
 καὶ ἔρξτε ὅσ' οἱ χριστιανοὶ στήν ἐκκλήσιαν καὶ πάντες
 Πέτρῳ οἱ μακαριῶντες σήμερον καὶ μνηστέοντες μακαρίων
 αὐτοῦ ἐν ἡμέρῳ χριστιανῶν τοῦ, ὁρῶσι γὰρ καὶ οὐκ ἔστι
 ὅπως αὐτοῦ τὰ χάριτα ἔχουν μακαρίων
 καὶ ἔρξτε αὐτοῦ δαΐδίζονται τ' αἰγίου Μηνῆς οἱ μακαριῶντες
 ἐσθίοντες ἐν ἡμέρῳ δαΐδίζονται
 καὶ τὰ τοιχοποιεῖσθε σὺν κλήσει τὰ χάριτα
 καὶ γράφουσι καὶ ἡ ἀποστολή τ' αἰγίου Μηνῆς δαΐδίζονται
 καὶ ἔρξτε αὐτοῦ σαρακοστή ὅχι τὴν ἡμέραν αὐτὴν
 τοῖς δαΐδίζονται τ' αἰγίου γράφουσι καὶ σαρακοστή
 ἀσκήσει ἐν κλήσει σὺν κλήσει καὶ βρεθύνετε
 τοῖς δαΐδίζονται τ' αἰγίου σὺν κλήσει Μοιροφύρων
 καὶ ἔρξτε αὐτοῦ δαΐδίζονται τ' αἰγίου Μηνῆς ὁ δαΐδίζονται
 ἔρξτε αὐτοῦ σαρακοστή ἔρξτε αὐτοῦ
 ἔρξτε αὐτοῦ τ' αἰγίου Διονυσίου ὁ δαΐδίζονται
 ἔρξτε αὐτοῦ τ' αἰγίου ἀρχιεπίσκοπος καὶ τὸ χάριμα
 καὶ ἔρξτε αὐτοῦ τ' αἰγίου καὶ ἔρξτε αὐτοῦ καὶ ἔρξτε αὐτοῦ
 καὶ ἔρξτε αὐτοῦ τ' αἰγίου τ' αἰγίου τ' αἰγίου τ' αἰγίου
 καὶ ἔρξτε αὐτοῦ τ' αἰγίου τ' αἰγίου τ' αἰγίου τ' αἰγίου
 καὶ ἔρξτε αὐτοῦ τ' αἰγίου τ' αἰγίου τ' αἰγίου τ' αἰγίου
 καὶ ἔρξτε αὐτοῦ τ' αἰγίου τ' αἰγίου τ' αἰγίου τ' αἰγίου

Φωτοτυπία τῆς πρώτης σελίδας τοῦ αὐτογράφου τῆς Ριμάδας.

μνήμης Ἀβδουλάχ πασᾶς, πού διαδέχτηκε τὸν Τουρχὰν σὰ μουσίρης τής Κρήτης.

Ὁ Ἀβδουλάχ κατορθώνει νὰ λύση τὴν πολιορκία τοῦ Βάμου. Μὰ τὴν ὥρα πού φεύγει νικητῆς κι ἱκανοποιημένος, πὼς ἀποκατάστησε τὸ γόητρο τοῦ τούρκικου στρατοῦ, προσβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ δοκιμάζει πολλές ἀπώλειες.

Οἱ πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων προβαίνουνε σὲ διαβήματα καὶ καλοῦνε τὴν προσοχὴ τής Πύλης στὶς συνέπειες, πού θὰ ἔχουνε τυχὸν καινούργιες ἀνωμαλίες στὸ νησί, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐνεργό τους ἐπέμβαση. Κι ἡ Πύλη δίνει τὶς πιὸ καθαρὲς διαβεβαίωσεις :

«Θ' ἀνακαλέση τὸν Ἀβδουλάχ καὶ θὰ ξετάση μὲ κάθε ἐπιείκεια τὰ ζητήματα τῶν Κρητικῶν». Ἔτσι λέει, μὰ ἀντὶς αὐτό, τὸν δυναμώνει κάθε μέρα μὲ καινούργιες ἐνίσχυσεις. Ἐχοντας κρυφὲς ὁδηγίες, ὁ Ἀβδουλάχ δὲν κοιτάζει παρὰ πὼς θὰ τὶς ἐφαρμόσῃ τὸ ταχύτερο. Στέλνει δραστήρια στρατὸ καὶ χωροφυλακὴ σ' ὅλους τοὺς σταθμοὺς καὶ τὰ καστέλλια τής στρατοκρατούμενης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ Κρήτης, πού τονώνουνε παντοῦ τὸ ἠθικὸ τῶν Τουρκοκρητικῶν καὶ προκαλοῦνε πλῆθος αἵματερὲς σύγκρουσες κι ἐπεισόδια.

Αὐτὲς οἱ αὐθαίρετες καὶ παράνομες ἐνέργειες τοῦ Ἀβδουλάχ, ξεσηκώνουνε πιὸ πολὺ τὸ ἐπαναστατικὸ πνέμα. Ἀντὶς νὰ τρομοκρατήσουνε τὶς καρδιές, τὶς κάνουνε πιὸ ἀποφασιστικές. Καὶ τὸ νησί, κάτω τῶρα ἀπὸ τὰ βλέμματα τῶν ξένων, βρίσκεται πάλι ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη στὸ πόδι.

Ἔστερ' ἀπὸ τὸν Καραθεοδωρῆ, πού οἱ καλὲς του πρόθεσες δὲν ἐτελεσφόρησαν, τὸν Τουρχὰν καὶ τὸν Ἀβδουλάχ, πού χειροτέρευαν μὲ τὰ βίαια μέτρα τους τὴν κατάσταση, καὶ ἐνῶ ἡ δράση τοῦ Κομιτάτου γίνεται ὅλο κι ἐντονώτερη, ἡ Πύλη, κάτω ἀπὸ καινούργια ἐντονη πίεση τῶν Δυνάμεων, διορίζει γενικὸ διοικητὴ Κρήτης τὸν ἀπὸ τὴ Σκόδρα Σερβοκροάτη καὶ Χριστιανὸ Γεώργιο Βέροβιτς πασᾶ, πού ἀποδείχτηκε εἰλικρινῆς φιλέλληνας καὶ φιλοκρητικὸς μὲ τὴν παραπέρα λαμπρὴ συμπεριφορὰ του.

Ὁ Γ. Βέροβιτς, πρώην Γενικὸς Διοικητῆς τής αὐτόνομης Σάμος, πού ἀναφέρεται στὴ ριμάδα τῶν ἐγκαινίων μὲ «ἀντιπρόσωπο» στὸ Ἡράκλειο, κατέβηκε στὰ Χανιά στὶς 19 Ἰουνίου 1896 ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνάκληση τοῦ Καραθεοδωρῆ. Ἐνῶ προσπαθεῖ νὰ ξαναφέρῃ τὴ νομιμότητα κι ἔχει καλέσει τοὺς πληρεξούσιους νὰ τοῦ κάμουν πρότασες γιὰ τὰ αἰτήματά τους, οἱ σφαγὲς, οἱ διαρπαγὲς κι οἱ σύγκρουσες μὲ τὸν ταχτικὸ στρατὸ ἐξακολουθοῦν, κι ὁ Ἀβδουλάχ, ὅχι μόνο δὲν ἔχει ἀνακληθῆ, παρὰ βρίσκεται σε μεγαλύτερη δράση κι ἐνισχύεται.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ σύγχυση, οἱ Εὐρωπαῖοι, πιεσμένοι ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη τῶν λαῶν, καὶ ἔχοντας διαπιστώσει μὲ τὴν πεῖρα, πὼς ἀπὸ

διαπραγματεύσεις μαζί με την επίσημη Τουρκία δὲν μπορεί νὰ βγῆ τίποτα, ἀφοῦ οἱ συμφωνίες ὑπογράφονται γιὰ νὰ μὴ τηρηθοῦν, ἀναθέτουν στοὺς πρεσβευτές τους στὴν Πόλη, νὰ καταρτίσουν αὐτοὶ πιά τὸ Σύνταγμα τῆς μελλοντικῆς Κρητικῆς Πολιτείας, λαβαίνοντας ὑπ' ὄψη καὶ τὰ αἰτήματα τῶν Κρητικῶν καὶ τὶς ἀντίρροσες τῆς Πύλης, καὶ νὰ τὸ προτείνουν ὕστερα στοὺς Κρητικοὺς καὶ στὴν Πύλη.

Τὸ Σύνταγμα καταρτίζεται κι ἡ Πύλη, τρομοκρατημένη ἀπὸ τὴ διεθνῆ ἐξέγερση γιὰ τὶς σφαγὲς τῶν ὀχτὼ χιλιάδων Ἀρμένηδων στὴν Πόλη πὸ ἀνάφερα, τὸ ἀποδέχεται. Τὸ ἀποδέχονται κι οἱ πληρεξούσιοι τῆς Κρητικῆς Βουλῆς. Ἔχει δεκατέσσερα ἄρθρα καὶ μιὰ σημείωση, πὸ θεσπίζουν τὴν αὐτοδιοίκηση καὶ τὴ δικαιότερη διακυβέρνηση τοῦ νησιοῦ.

Τὰ γεγονότα γίνονται παντοῦ γνωστὰ μ' ἀνακούφιση. Οἱ Κρητικοὶ πρόσφυγες, πὸ χρόνια τώρα τρῶνε τὸ πικρὸ ψωμὶ τῆς ἐξορίας, ἐμπιστεύονται κι ἐτοιμάζονται νὰ γυρῶσινε σιὰ σπίτια τους. Σ' ὄλο τὸ νησιὸ ὁ γυρισμὸς τῶν προσφύγων καὶ τὸ ξαναζέσταμα τῶν ἐστιῶν γίνεται κανονικά. Τὸ κεντρικὸ, τὸ μεγαλύτερο καὶ πιὸ πυκνοκατοικημένο διαμέρισμα τῆς Κρήτης, ὁ σημερινὸς νομὸς Ἡρακλείου, ἔπεσε στὴ Μεγάλη Βρετανία, ὅταν οἱ Μεγάλες Δύναμεις μοίρασαν μεταξὺ τους τὴν Κρήτη, γιὰ νὰ τὴν κάμουν κατοχή. Κι ἐνῶ σ' ὄλη τὴν ἄλλη Κρήτη ἡ ἐγκαινίαση τῶν Μεταρρυθμίσεων τοῦ νέου χάρτη, πὸ εἶχαν ἐτοιμάσει οἱ Δύναμεις, ἔγινε χωρὶς ν' ἀνοίξη ρουθούνη, σιὸ βρεττανοκρατούμενο διαμέρισμα, μὲ τὴ διπλοπρόσωπη πολιτικὴ τῶν Βρετανῶν ἀντίκρου στοὺς Χριστιανοὺς καὶ στοὺς Τούρκους, καὶ μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν Τούρκων σιὰ κρυφά, συμπληρώθηκε τὸ φοβερὸ κι ἀνήκουστο κακούργημα, νὰ κατακρεουργηθοῦν ἀπάνω ἀπὸ ὀχτακόσοι ἀφωπλισμένοι Χριστιανοί, πὸ πίστεψαν, πὸς οἱ Μεταρρυθμίσεις θὰ μπαῖναν ὀμαλὰ σ' ἐφαρμογή, ἀφοῦ βρίσκονταν τὰ πράματα κάτω ἀπὸ τὴν ἐγγύηση τῶν Εὐρωπαίων, καὶ κατέβηκαν λίγες μέρες πρὶν στὸν τόπο τους.

Ἡ Σφαγὴ τούτη τοῦ Ἡρακλείου, πὸ ἔμεινε μὲ τ' ὄνομα «ἡ Μεγάλη Σφαγὴ», καὶ πὸ μπορούσε μ' ἓνα τίποτα νὰ προληφθῆ, μὰ οἱ Ἑγγλέζοι τὴν ἐπροκάλεσαν, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἐκμαιέψουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους ἐξουσιοδότηση γιὰ γενικὴ κατοχὴ «πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως», ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσαν, ἦταν ἡ τελευταία ἀπαίσια σελίδα τῆς τούρκικης κυριαρχίας ἀπάνω στὴν Κρήτη.

Τόση ἦταν ἡ ἀπήχηση τῆς Σφαγῆς αὐτῆς σιὸ ἐξωτερικὸ, τρία χρόνια μόλις ὕστερ' ἀπὸ τὶς σφαγὲς τῶν Ἀρμένηδων, ὥστε ἡ λύση δὲ μπορούσε πιά ν' ἀναβληθῆ. Οἱ Εὐρωπαῖοι κινήθηκαν ἐπὶ τέλους δραστήρια. Οἱ συγκαλυμμένες ἀλλὰ πασίγνωστες βλέψεις τῶν Βρετανῶν παραμερίστηκαν, κι οἱ Μεταρρυθμίσεις, πὸ θεσπιζε ὁ νέος χάρτης,

μπήκανε σε πράξη: Στις 9 τοῦ Δεκέμβρη 1898 ἀποβιβάστηκε στὴ Σούδου ὁ πρῶτος ὑπάτος ἀρμοστής τῆς Κρητικῆς Πολιτείας πρίγκηπας Γεώργιος, σὰν ἐντολοδόχος τῶν τεσσάρων Δυνάμεων.

Θεώρησα χρήσιμη τὴν κάπως ἐχτενέστερη ἱστορικὴ τούτη ἀνασκόπηση τῶν γεγονότων, πρῶτο, γιατί μ' αὐτὴν μπαίνομε στὸ κλίμα τῆς πολυτάραχης ἐποχῆς, πὺ μόνο μὲ τὴ γνωριμία της θὰ μπορούσαμε ν' ἀξιολογήσωμε τὸ λαϊκὸ στιχούργημα σωστά, καὶ δεύτερο, γιατί τὰ περιστατικὰ τῆς στερνῆς αὐτῆς φάσης τῆς ἐπικατάρατης τούρκικης κυριαρχίας στὴν Κρήτη, δὲν ἔχουν ἀκόμα μελετηθῆ κι εἶν' ἀγνωστα στοὺς πιὸ πολλούς.

Ἀπὸ προσωπικὴ μου θύμηση σημειῶνω, πὺ στις 2 τοῦ Φλεβάρη 1897 φεύγαμε μὲ πλῆθος ἄλλο Ἑρακλειῶτες πρόσφυγες γιὰ τὴ Σάμο. Τὴν προηγούμενη μέρα εἶχε γίνει ἡ κατοχὴ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὶς Δύναμες καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὕστερ' ἀπὸ τὶς σφαγὲς τῶν Τούρκων ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς στὴ Σητεία. Τὸ βαπόρι πὺ μᾶς πῆρε, μὲ πλαστὰ χαρτιὰ καὶ μεγάλους κινδύνους, ἦτανε τῆς ἐταιρείας Lloyd Austriaco. Ἀπὸ τὸ κατάστρομα, ὅπου μᾶς εἶχαν σωριάσει σὰ σαρδέλλες, (ἡ θάλασσα ἦταν ἤσυχη), βλέπαμε στὴν πρώτη θέση τὸ γενικὸ διοικητὴ Γεώργιο Βέροβιτς, πὺ μὲ τὴν οἰκογένειά του ἔφευγε κι αὐτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη γιὰ τὸ Βαθύ. Μάθαμε πιὸ ὕστερα, πὺ ὁ Βέροβιτς ἔφευγε φιλελληνικώτατα, γιὰ νὰ διευκολύνη τὴν παραπέρα πρόοδο, γι' ἀποκατάσταση αὐτονομίας στὴν Κρήτη κι ἡ Κρητικὴ Πολιτεία τὸν ἐτίμησε γι' αὐτό.

Μείναμε τότε στὴ Σάμο ἴσα - ἴσα ἓνα χρόνο κι ὕστερα περάσαμε στὴν Ἀθήνα γι' ἄλλον ἓνα χρόνο προσφυγιᾶς.

Ἦταν ἡ δεύτερη, φορά, πὺ σ' ἡλικία νηπιακῆ ἀκόμα, ξεπατριζόμουνα γιὰ δυὸ χρόνια μὲ τοὺς δικούς μου, δοκιμάζοντας τὶς συνέπειες τοῦ σπαραγμοῦ τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας μου, γιὰ τὴ λευτεριά. Ὁ πρῶτος ξεσπιτωμὸς τῆς φαρμίας μου, στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς μου, γίνηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1896 καὶ κράτησε τρεῖς μῆνες, γιατί βιάστηκε ὁ πατέρας μου νὰ μᾶς γυρίσει πίσω, μὲ τὴ φρούδη ἐλπίδα, πὺ θὰ γαλήνευαν τὰ πράματα. Μὰ σε λίγους μῆνες ξαναξωριζόμαστε.

Τὰ 1889, πρὶν γεννηθῶ, ἡ φαρμία τοῦ πατέρα μου, μὲ λιγώτερα μέλη τότε, κατάφυγε καὶ τότε στὴν Ἀθήνα γιὰ ἓνα σωστὸ χρόνο. Ὁ πατέρας μου, ἀπὸ τὸ 1866, ὅταν ἦτανε δεκατριῶν χρόνων, καὶ πέρα, ἐκπατριζότανε ταχτικὰ στοὺς καιροὺς τῶν ταραχῶν καὶ τῶν φόβων. Στὴ διάρκεια μιᾶς τέτοιας προσφυγιᾶς πῆρε ἀπολυτήριο ἀπὸ τ' ὄνομαστὸ γυμνάσιο τῆς Πλάκας μὲ γυμνασιάρχη τὸν Ἀριστείδη Κυπριανό. Θαύμαζε τὸν Κυπριανό, ὅπως τὸν θαύμαζε κι ὁ Ἀλέξαντρος Πάλλης.

Ἀπὸ ζωερὴ προσωπικὴ μου θύμηση σημειῶνω, πὺ παραβρέθηκα

στή θρόνιαση τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ. Κάποιος (δὲ θυμοῦμαι ποιὸς ἦτανε) μὲ σήκωνε ψηλὰ στὰ χέρια του, γιὰ νὰ βλέπω. Θυμοῦμαι καλὰ τὸ μητροπολίτη Τιμόθεο Καστρινογιαννάκη, μὲ τὸ πελώριο παράστημα καὶ τὴ μεγαλόπρεπη ἐμφάνιση, νὰ ἱερουργῆ μὲ πλῆθος δεσποτάδες, ὅλους στὰ χρυσᾶ. Θυμοῦμαι, πῶς, μὲ ὅλα τὰ παρὰ δυὸ μῆνες πέντε μου χρόνια, μετεῖχα στὴν χαρούμενη διάθεση ποὺ ἐπικρατοῦσε.

Ἀκριβέστατη καὶ μ' ὅλα τὰ καθέκαστα περιγραφὴ τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ ἔχομε στὴν ἐφημερίδα «Ἡράκλειον», ποὺ ἔβγαζαν ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὸ Ἡράκλειο οἱ Στυλιανὸς Μ. Ἀλεξίου καὶ Ἀντώνιος Δ. Βορεάδης. Ἡ περιγραφὴ εἶναι συνταγμένη ἀπὸ τὸ δεύτερο, γιὰτὶ γίνεται σ' αὐτὴν ἰδιαίτερη μνεῖα καὶ τοῦ ἴδιου καὶ τῆς κατοικίας του, σεμνὰ βέβαια κι ἀντάξια σοβαροῦ προσώπου.

Θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευτῆ ἐδῶ στὸ ἀκέραιο ἢ περιγραφὴ τῆς ντόπιας ἐφημερίδας, ὅπου βρίσκουμε τὸ πρὶν ἀπὸ ἐξήντα χρόνια Κάστρο, μὲ τὴν κοινωνία του, τοὺς προύχοντες καὶ τὴ νεολαία του, δοσμένη μὲ πρόσωπα καὶ πράματα σε πλέρια φλεγόμενη δράση. Ἀλλὰ ἡ μεγάλη της ἔχταση μᾶς ὑποχρεώνει νὰ περιοριστοῦμε στὴ διαπίστωση, πῶς ἡ Ριμάδα τοῦ Μαρκάκη δίνει μὲ ἀκρίβεια τὰ πιὸ σπουδαῖα στοιχεία της.

Ὅπως ἀναφέρει ρητὰ ὁ Μαρκάκης στὸ στίχο 225 τῆς Ριμάδας του, οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει βρίσκονται καὶ «στὴν ἐφημερίδα». Ἄρα, κατὰ τὸ συλλογισμό του, εἶναι σωστές. Δὲ θὰ βγάλωμε τὸ συμπέρασμα, πῶς ἡ Ριμάδα ἔχει πηγὴ τῆς τὴν ἐφημερίδα, ἀφοῦ τούτη δίνει καὶ πράματα, ποὺ δὲν τὰ βρίσκουμε σ' ἐκείνη, παρὰ θὰ δεχτοῦμε, πῶς κι οἱ δυὸ πηγὲς εἶναι ἄμεσες κι ἂν συμπέφτουν, τοῦτο χρωστιέται στὴν πιστὴ ἀπόδοση τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν.

Στὸ Ἡράκλειο ἔβγαινε τότε καὶ δεύτερη βδομαδιάτικη ἐφημερίδα μὲ τίτλο «ὁ Μίνως» κι ἐκδότῃ τὸν Χατζῆ Πέτρο Λιδάκη. Μ' ὅλο ποὺ προσπάθησα, δὲν κατώρθωσα νὰ βρῶ τὸ σχετικὸ μὲ τὴ θρόνιαση φύλλο της.

Θὰ μπορούσε νὰ ρωτήσῃ κανένας, πῶς ἡ διοίκηση ἄφησε τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο νὰ χτίσῃ μιὰ τέτοια ἐκκλησία, ἀφοῦ τὸν καιρὸ τῆς ἐγκαθίδρουσῆς της δὲν ἄφησε οὔτε τὴν προνομιούχα σιναϊτικὴ Ἀγία Κατερίνα στὰ χέρια τῶν ραγιαδῶν, (τὴν ἔκρινε μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ πρέπον!), ἀλλὰ ξαπόστειλε τοὺς Σιναῖτες στὸν Ἅγιο Ματθαῖο καὶ στὸν πληθυσμὸ παραχώρησε μόνο τὴ μικρὴ Παντιάνασσα (ἀργότερα παλαιὸ Ἅγιο Μηνᾶ) καὶ πάλι μὲ πολλὰ βάσανα.

Τώρα ὄχι μόνο τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ξεκινίσουν τὰ σκέδια γιὰ τὸ χτίσιμο μεγαλόπρεπης μητρόπολης, ἀλλὰ καὶ βρίσκεται Τοῦρκος, ποὺ δέχεται πληρωμὴ καὶ παραχωρεῖ οἰκόπεδο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, δίπλα -

δίπλα μάλιστα στὸ τζαμί τῆς Ἁγιά Κατερίνας καὶ στὸν ἐτοιμόρροπο ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1856 μικρὸ Ἅγιο Μηνᾶ.

Ἄς σημειώσωμε, πὼς ἅμα παραχωρήθηκε ὁ Μικρὸς Ἅγιος Μηνᾶς (Παντάνασσα) στοὺς ραγιάδες, σηκώθηκε μεγάλο ζήτημα ἀπὸ τοὺς φανατικώτερους καὶ μισελληνικώτερους Τούρκους, ἐπειδὴ τάχα ἡ ἐκκλησία βρισκότανε πολὺ κοντὰ στὸ τζαμί τῆς Ἁγιά Κατερίνας, πρᾶμα ποὺ τὸ ἀπαγορεύει τὸ Κοράνι!

Τὴν ἀπάντηση στὸ ρῶτημα τοῦτο τὴ δίνει ἡ ἱστορία: Ὑστερ' ἀπὸ τὸν Κριμαϊκὸ Πόλεμο (1853 - 1856), παρ' ὅλο ποὺ κατὰ τὰ ἄλλα οἱ Ἀγγλογάλλοι ἔπαιξαν σ' αὐτὸν ἐλεεινὸ καιροσκοπικὸ ρόλο, συμμαχώντας μὲ τοὺς Τούρκους ἐναντία στοὺς Ρώσους, προστάτες τότε τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῶν Ἁγίων Τόπων, καὶ παρὰ τὴ μακρόχρονη κατοχὴ ποὺ ἔκαμαν στὴ σύμμαχο τῆς Ρωσσίας Ἑλλάδα, ὅμως, ὕστερ' ἀπὸ τὴ σύναψη τῆς συμμαχίας, ὑποχρέωσαν τὴν Τουρκία ν' ἀναγνωρίσῃ ἐπὶ τέλους στοὺς ραγιάδες τὴν ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὴν ἀνεξιθρησκεία. Μέσα στὴ συνθήκη τοῦ Μάρτη 1854 ποὺ κλείστηκε ἀνάμεσα στοὺς Ἀγγλογάλλους καὶ τοὺς Τούρκους, γίνεται ρητὴ μνεία γι' αὐτὸ κι ὁ Σουλτᾶνος Ἀβδουλ Μετζιτ ἐκδίδει πανηγυρικὸ διάταγμα, (τὸ ὀνομαστὸ Χάττι - Χουμαγιούν), ποὺ μ' αὐτὸ κυρώνει τὸ σχετικὸν ὄρο τῆς συνθήκης, κι' ἀναγνωρίζει τ' ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὴν ἀνεξιθρησκεία.

Εἶναι ἐνδιαφέρουσες οἱ συνέπειες τῆς δημοσίευσης τοῦ Χάττι - Χουμαγιούν στὴν Κρήτη. Πολλοὶ κρυφοχριστιανοί, ποὺ εἶχαν ὡς τότε κρατήσῃ μυστικὰ τὴν πάτρια θρησκεία, βγαίνουνε στοὺς δρόμους καὶ διαλαλοῦνε θριαμβευτικά, πὼς δὲν εἶναι Μουσουλμᾶνοι. Στὸ χωριὸ Πισκοπὴ τῆς Πεδιάδας οἱ κρυφοχριστιανοὶ κάνουν ὀλόκληρη διαδήλωση καὶ τρέχουνε στὶς ἐκκλησίες, χτυποῦνε τὶς καμπάνες καὶ κάνουνε κατανυχτικὲς δοξολογίες. Ἡ Τούρκικη διοίκηση ξυπνᾶ τότε, καί, κατὰ τὴ συνήθειά της, παίρνει πίσω τὶς ὑπογραφές της, τσαλαπατεῖ τὶς συνθήκες, καὶ κηρύχνει ἀμείλιχτο πόλεμο στοὺς κρυφοχριστιανούς, ἀπαγορεύοντας μὲ τὴν ποινὴ φυλάκισης, ἔξορίας καὶ κρεμάλας, ὅλους ποὺ θὰ γύριζαν στὸ Χριστιανισμό.

Ὅπως καὶ νά 'ναι τὸ Χάττι - Χουμαγιούν ἐτηρήθηκε ὡς πρὸς τοὺς Χριστιανούς, ποὺ εἶχαν τώρα τὸ δικαίωμα νὰ χτίζουν ἐκκλησιὰς ὅπου-δήποτε κι ὅσοδήποτε μεγάλες. Τὸ παλιὸ καὶ δικαιολογημένο ὄνειρο τῶν Ἡρακλειωτῶν, ν' ἀποχτήσουν ἐκκλησιὰ κεντρικὴ καὶ ἀνάλογη μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς πολιτείας, μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθῇ κι ἡ ἐκκλησιὰ θεμελιώθηκε στὶς 25 τοῦ Μάρτη 1862. Οἱ τοῖχοι σηκώθηκαν ὡς τέσσερα μέτρα κι οἱ δουλειὲς διακόπηκαν στὶς 31 Ἰουλίου 1866, γιὰτὶ ἡ μεγάλη ἐπανάσταση εἶχε ξεσπάσει. Οἱ δουλειὲς ξεκίνησαν πάλι

στις 17 τοῦ Γενάρη 1883 καὶ σε δώδεκα χρόνια τέλειωσαν. Ἡ μητρόπολη θροιάστηκε στις 16 τοῦ Ἀπρίλη 1895.

Μὲ βεβαίωσαν ἡλικιωμένοι συμπολίτες μου, πῶς, ὅπως θυμοῦνται καλά, πλῆθος Χριστιανῶν ἐκκλησιάζονταν ὡς τότε στὸ ὕπαιθρο, στὰ γύρω ἀπὸ τὸ μικρὸ Ἅγιο Μηνᾶ στενοσόκακα. Οἱ οἰκογενειάρχες ἔρχονταν μὲ τὰ καλά τους, τραβώντας τις γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους, κι ἔπιαναν θέση μέσα στοὺς δρόμους. Ἄν ὁ καιρὸς ἦτανε καλός, ὅλα πήγαιναν καλά. Ὁ κόσμος μπορούσε τουλάχιστο ν' ἀκούη ἀπ' τ' ἀνοιχτὰ παράθυρα καὶ τις πόρτες τῆς ἐκκλησιᾶς τὰ γράμματα καὶ τις ψαλμωδίες. Ἀλλὰ σὰν ἔβρεχε κι ἔκανε κρύο, τὸ πρᾶμα ἄλλαζε. Ὁ κόσμος ἔμενε στὰ σπίτια του, καθὼς ἀναφέρει κι' ὁ Μαρκάκης, κι αὐτὸ ἀποτελοῦσε βαρὺ ἁμάρτημα.

Μόλις ἄρχισε τὸ θεμέλιωμα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, οἱ Τοῦρκοι τῆς πολιτείας, πολυαριθμώτεροι ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, ζήλεψαν καὶ φιλοτιμήθηκαν νὰ χτίσουν κι αὐτοὶ μεγάλο τζαμί, σ' ἀντιστάθμισμα τοῦ χτιζόμενου Ἁγίου Μηνᾶ. Ἀνάθεσαν λοιπὸν στὸν ἴδιο μηχανικό, πού ἔχε κάμει τὰ σχέδια τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τὸν Ἡπειρώτη Ἀθανάσιο Μούση, πού ἔμενε μόνιμα στὸ Ἡράκλειο, κι ἔκαμε καὶ τὰ σχέδια τοῦ καινούργιου Βεζιρ - τζαμιού, πού θὰ χτιζόταν στὴ θέση τοῦ γκρεμισμένου στὸ σεισμὸ τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1856 παλιοῦ Βεζιρ - τζαμιού.

Τὸ Βεζιρ - τζαμί, ὁ σημερινὸς Ἅγιος Τίτος, στὴ θέση πού ἦταν καὶ παλαιὰ ἡ χριστιανικὴ μητρόπολη τοῦ Ἁγίου Τίτου, εἶναι τὸ μόνο τέμενος στὸ Ἡράκλειο, πού χτίστηκε ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς γιὰ νὰ γίνῃ τέτοιο, καὶ πού δὲν προϋπῆρξε χριστιανικὴ ἐκκλησία. Τοῦτο ἀποδείχεται κι ἀπὸ τις ἱστορικὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ κι ἀπὸ τὸν ἄλλοπρόσαλλο προσανατολισμὸ του, πού ἀγνοεῖ ἀνατολὴ καὶ δύση κι ἀκλουθᾶ μουσουλμανικὲς ὑπόδειξες.

Τὸ τζαμί ὠνομάστηκε ἀρχικὰ Βεζιρ - τζαμί, δηλαδὴ τζαμί τοῦ Βεζιρη, σε δόξα τοῦ κατακτητῆ τοῦ Χάνδακα (Ἡρακλείου) Γαζῆ Ἀχμέτ Κιοπρουλή, γιατί ἦτανε ὁ ἐπισημότερος ναὸς τῆς πολιτείας καὶ ἐπὶ αἰῶνες καθεδρικός ναὸς πρῶτα τῶν ὀρθοδόξων κι ὕστερα τῶν Βενετῶν.

Ὁ Ἀθανάσιος Μούσης, ἐχτὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο Ἅγιο Μηνᾶ καὶ τὸ καινούργιο Βεζιρ - τζαμί, ἐσχέδιασε καὶ τὸ μεγάλο στρατῶνα τοῦ Ἡρακλείου (Κισιλᾶς), ἀπάνω στὰ θεμέλια τῶν βενετσιάνικων στρατῶνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Quartiere di San Giorgio). Ὁ Κισιλᾶς ἔχει ἀνακαινιστῆ μερικὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καὶ στεγάζει τὴ Νομαρχία, τὰ Δικαστήρια, τις οικονομικὲς ὑπηρεσίες καὶ πολλὰ ἄλλα δημόσια γραφεῖα.

Η ΡΙΜΑΔΑ

- Ἔλα τοῦ κόσμου τὰ πουλιά, ἀηδόνια καὶ παγώνια,
ἀρχίζετε μὲ τὴ χαρὰ νὰ κελαηδῆτε ὅλα.
- Σήμερο πὺν θὰ παίξουνε τ' ἁγιοῦ Μηνᾶ οἱ καμπάνες,
νὰ τρέξουν ὅλ' οἱ Χριστιανοὶ σὴν ἐκκλησὰ νὰ πᾶνε.
- Παίζου[ν] οἱ καμπάνες σήμερο μὲ μιὰ χαρὰ μεγάλη 5
κι ὁπού 'ναι ἕνας Χριστιανὸς τοῦ πρόπει γιὰ νὰ πάη.
- Ἔλης τοῦ νῆσος τὰ χωριά ἔχουνε καλεσμένα
νὰ ἔλθουν, πὺν θὰ ὑψωθῆ τ' ἁγιοῦ Μηνᾶ ἡ σημαία.
- Ἔστειλανε ἐγκύκλια σ' ὅλα τὰ δημαρχεῖα
καὶ τὰ τοιχοκολλήσανε σὴν Κρήτης τὰ χωριά. 10
- Καὶ γράφουν, πὺν ἡ θρόνιαση τ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ θὰ γίνη
κι εἰδοποιουῦμεν παραμπρός, ὅχι τὴν ὥρα κείνη.
- Τσοὶ δεκαῆξε τ' Ἀπριλιοῦ, γράφουν, νὰ συναχθοῦνε
ἀπού 'χει εὐχαρίστηση σὴν χώρα νὰ βρεθοῦνε.
- Τσοὶ δεκαῆξε τ' Ἀπριλιοῦ, πὺν 'ναι τῶν Μυροφόρων, 15
νὰ ἔλθουν, πὺν θὰ θρονιασῆ τ' ἁγιοῦ Μηνᾶ ὁ θρόνος.
- Στὰ χίλια ὀκτακόσια ἐξήντα δύο ἔτος
ἔθηκε τὸ(ν) θεμέλιον Διονύσιος ὁ πέμπτος.
- Ἄμοναχὸς του ἤβαλε πηλὸ μὲ τὸ χαλίκι
καὶ ἤπ[χ]ιασε καὶ τὸ σφυρὶ καὶ ἤκαμε τὸ(ν) κτίστη. 20
- Κι ὡς τώρα ἐγενήκανε ἔτη τριάντα τρία
πὺν κτίζειτ' ἅγιος Μηνᾶς μέσα σὴν πολιτεία.
- Κι ἀπὺν τὴν Πόλη ἔστειλανε κι ἐφέρον ἀρχιτέκτον
ἐννέα μῆνες παρα(μ)πρὸς ἐπόθανε ὀφέτος.
- Οἱ Καστρινοὶ ἐτοιμάζονται γι' αὐτὸ τὸ πανεγύρι
καθένας συλλογού(ν)τονε πὺν θὰ 'χη μουσαφίρη. 25
- Σπίθια, σοκάκια καὶ τσαρσὰ τώρα μορφίσαν ὅλα,
τώρα πὺν ξετελεύτηκε Ἄη Μηνᾶς σὴν χώρα.
- Πὸ θάλασσα κι ἀπὸ στερ[γ]ιά, τρακόσα μίλια (ἀλ)λάργο,
φαίνεται Ἄγιος Μηνᾶς, θαρρῶ δὲν κάνω λάθος. 30
- Τρακόσα μίλια πὸ μακρὰ, ἅμα φανῆ ἡ χώρα,
φαίνονται τὰ καμπαναρ[γ]ιά τ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ τὸ δῶμα.

- Σὰν τ' ἄστρο πού 'ναι λαμπηρό, καὶ λὲν Ἀποσπερίτη,
ἔτσιά 'ναι κι Ἅγιος Μηνᾶς, μέγας ναὸς τοῦ Κρήτης.
- Ἔχει κολόννες δώδεκα, τὴν ἐκκλησὰ στηρίζουν 35
τοὺς δώδεκα ἀπόστολους, αὐτοὺς προεικονίζουν.
- Εἶν' οἱ μεγάλες τέσσερες, ὡς εὐαγγελιστάδες,
δίχως ἐκεῖνες πὸν βαστοῦν τῶν γυναικῶν τὸ ὀ(ν)τιάδες.
- Ἐβγάλανε διαταγή, τὰ μαγαζὰ νὰ κλείσουν,
νά 'ναι τρεῖς μέρες σφαλικά, κανένα μὴν ἀνοίξουν. 40
- Γιὰ τὴ μεγάλην ἑορτὴ ἀπὸν θὰ νὰ 'χη ἡ χώρα
σήμερα θὰ ξεχάσωμε τὰ ἔξοδά μας ὅλα.
- Σήμερα Ἅγιος Μηνᾶς θὰ νὰ 'χη λειτουργία
χαρὰ μεγάλη βρίχεται μέσα στὴ(ν) πολιτεία.
- Καλλιὰ 'τονε νὰ πόμενε τοῦ χρόνου γιὰ νὰ γένη, 45
γιατ' ἡ χρονιὰ ἡ φεινὴ εἶναι δυστυχισμένη.
- Πολλοὶ καημένοι ἔχουνε φχαρίστηση γιὰ νὰ 'ρθουν,
ἀμὰ δὲν ἔχουν νὰ βαστοῦν μηδὲ κερὶ γιὰ ν' ἄψουν.
- Στὰ χρόνια πὸν ἐκτίζονται τοῦτο τὸ μοναστήρι,
ἡ πλιὰ χειρότερη χρονιὰ ἡ φεινὴ ἐγίνη. 50
- Κι ἦτον καλλιὰ νὰ πόμεναν τοῦ χρόνου νὰ θρονιασούν,
τὰ δῶρα τὰ ἐφεινὰ διπλὰ νὰ τὰ συνάξουν.
- Μ' ἀφοῦ ἐποφασίσανε καὶ τό 'παν οἱ ἐμπόροι
καὶ πόγραψεν ὁ πρόεδρος καὶ ὅλοι οἱ ἐμπόροι,
πρέπει γιὰ νὰ θρονιασῶμε τοῦτο τὸ καλοκαίρι 55
καὶ ὅποιος ἔχει τάσιμο, ὄντε (μ)πορ' ἄς τὸ φέρη.
- Καθημερινῶς πληθαίνουν οἱ Χριστιανοὶ σιτὸ Κάστιρο
καὶ πέφτει (μ)πλιὸ στενόχωρα ἡ ἐκκλησὰ ἡ κάτω.
- Ἄμα θὰ τύχη ἑορτή, στενὴ ν' ἡ ἐκκλησία·
σιτὰ σπύθια μας πομένομε κι ἔχομεν ἁμαρτία. 60
- Εἶναι πολλὲς οἱ ἀφορμὲς τῶν Καστρινοῦν σιτὴ Χώρα
καὶ πρέπει νὰ θρονιασῶμε κι ἄς λείπουνε τὰ δῶρα.
- Εἶναι πολλὲς οἱ ἀφορμὲς, μεγάλες οἱ αἰτίες,
γι' αὐτὸ ἐτελειώσαμε τ' ἁγίου τς ἐργασίες.
- Πόσοι πολίτες εἶχανε τς ἐλπίδες [τως] οἱ καημένοι
νὰ τύχουνε σιτὴ θρόνιαση, τὴν ἄν' ἀποθαμένοι. 65

- Δίχως ἐτοιῦτες τς ἀφορμῆς κι αἰτίες (μ)πλιὸ ἄς πάψουν,
ἢ ἐκκλησὰ τελείωσε, πρέπει νὰ τὴ θρονιαῖσουν.
- Λοιπὸν ἐποφασίσανε τὸν φεινὸν Ἁπορίλη
ἢ θρόνιαση τ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ καλὰ ἔναι (μ)πλιὸ νὰ γίνῃ. 70
- Ἁ Μάρτης ἔχει τὴ χαρά, ἀπού ἔρθεν ὁ μουχίρης
κι Ἁπορίλης, πὸν θὰ θρονιασιῇ τὸ μέγα μοναστήρι.
- Τῆ(ν) Κυριακῆ, τὰς ἔνδεκα, ἀρχίξαν οἱ καμπάνες
καὶ τρέχουν ὄλ' οἱ Χρισθιανοὶ σιτὴν ἐκκλησὰ νὰ πᾶνε.
- Ἁ ἄνθρωπος συγκινού(ν)τονε μέσα σιτὴν ἐκκλησία 75
νὰ βλέπῃ τόσους Χρισθιανούς πού ἔρθαν σιτὴ λειτουργία.
- Ἁ Θεέ μου, καὶ στερέωνε ὄλη τὴ Χρισθιανότη
κι ὅσοι ἐκαταβάλανε σε τούτῃ τὴν κοινότη.
- Καθένας ὅ,τι [ἐ]δῶρισε ἄς εἶναι ψυχικό (ν)του
μὰ δὲ μπορῶ τοῦ καθενὸς νὰ λέω τὸ χωριό (ν)του. 80
- Μόνο ὁ Ἄυτοκράτορας σουλιτὰν Ἁβδούλ Ἁζίζης
λοῖζα τετρακόσια σιτὸν Ἁγιον δωρίζει.
- Σιτὸ χιτήρι ξωδευτήκανε, σιτ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ τὴ χάρη,
σιτὴ Χώρα τοῦ θαυματουργοῦ, ἀπού ἔναι καβαλλάρης.
- Ἁ Ἄη - Μηνᾶ θαυματουργέ, πρωτεύουσα τοῦ Κάστρου, 85
ξεμῆστευγε σοὶ χρισθιανούς σιτὴ χάρη σου γιὰ νὰ ἔρθουν.
- Ξεμῆστευγε σοὶ χρισθιανούς, δῶσ' τως ἔλευθερία,
αὐτοὺς ἀπού ἔναι σιτὰ χωριὰ καὶ μὲς σιτὴν πολιτεία.
- Ξεμῆστευγε σοὶ χρισθιανούς τοῦ κόσμου καὶ τῆ Κρήτης
καὶ ὅσοι σὲ πιστεύγουνε, ἂν εἶν κι ἀπ' ἄλλη πίστη, 90
- Τ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ ἢ τελετὴ καὶ ἢ μεγάλη δόξα
δὲν τὸ πιστευγ' ἄλλοῦ ποθὲς γιὰ νὰ γενῆκαν τόσα.
- Ἁ Ἐψάλλανε μὲ μουσικὴ καὶ σιτὴ δοξολογία,
ἐγίνηκε μὲ τὸ στρατὸ μεγάλη ἀλιτανεία.
- Ἁ Ὡς ἕκατὸ τριάντα δυὸ παπάδες ἀκλουθοῦνε, 95
μὰ μόνο οἱ τριαντατριεῖς ἀπὸ συλλειτουργοῦνε.
- Ἁ Ἐκεῖ τον κι ἄρμενόπαπας, διάκοι κι ἀρχιμανδρίτης,
γουμένοι καὶ ἐπίσκοποι καὶ ὁ μητροπολίτης.
- Τ' Ἁγιοῦ Μανθαῖο ὁ ἔξαρχος, ἄγιος οἰκονόμος
μὰ κεῖνοι ὑποτάσσονται εἰς τοῦ Σινᾶ τὸ ὄρος. 100

- Ἦλθε καὶ τηλεγράφημα, τὴ νύκτα, δυὸ ἢ ὥρα,
 πὼς ἔρχεται ὁ διοικητὴς ὡς τὸ πρωῖ στὴ χώρα,
 στὴ χάρη τοῦ Ἀγιοῦ Μηνᾶ γιὰ νὰ πανηγυρίσῃ.
 Θέ μου, καὶ δίδε του ζωὴ, χρόνους πολλοὺς νὰ ζήσῃ!
- Πρωῖτοι πὸν πᾶνε τὸ πρωῖ, φτάνου σιτῆ(ν) προκυμαία, 105
 Ἀσὸν παχιᾶς κι ὁ Γεωργῆς ὁ ἀρχιγραμματέας.
 Φτάνου κι οἱ ἀξιότιμοι ἔξε ἀντιπροσῶποι
 τοὶ στέλνει ἡ κοινότητα καὶ ἡ σεβασμιότη.
- Κατόπι συναχθήκανε ἔμποροι καὶ προξένοι,
 ἡ μουσικὴ καὶ ὁ στρατὸς καὶ τότε συνεπαίρνει. 110
 Πολλοὶ τὸν ἐχαιρέτιξαν μ' ἀγάνθια φορεμένοι,
 σύστημα εὐρωπαϊκὸ — τιμὴ πολλὴ τοῦ φέρνει.
 Ὅμάδι μὲ τὴ μουσικὴ ὡς τὸ σαράγιο φτάνουν.
 Ὀλίγη ὥρα ἤκατσε ὡς οἶτου νὰ σημάνουν.
- Λιγάκι ὥρα ἤκατσε γιὰ ἦτιον κουρασμένος, 115
 γιὰ ἦτιον ἔπειτα τὴ θάλασσα ὁ πολυχρονισμένος.
 Μὲ μουσικὴ καὶ μὲ στρατὸ καὶ μὲ τοὶ δυὸ παχιάδες
 ἔπειτα τὸ σαράγιο ξεκινοῦν, σιτῆν ἐκκλησὰ νὰ πᾶνε.
 Ἐστάθη(ε) ὁλος ὁ στρατὸς γραμμὴ κατὰ τὴν τάξη
 καὶ πάει μὲ τὴ μουσικὴ ὡς τὸ χιαντριβανάκι. 120
 Μὲ τοῦ Ρεθέμνου τὸ(ν) παχιᾶ καὶ κεῖνο πού ἔν σιτὸ Κάστρο
 μὲ τοὶ προξένους κι ἔμπορους πάει ἔπειτα καὶ κάτω.
 Σιτῆν ἐκκλησὰ ὡς ἐ(μ)πήκενε χαρὰ μεγάλη δίδει
 φωνάζουν· «Ζήτω ὁ διοικητὴς Καρὰ Θεοδωρίδης».
- Στὸν θρόνον του ἐστάθη μὲ τὸ μητροπολίτη 125
 ὁ γενικὸς διοικητὴς Ἀλέξανδρος τοῦ Κρήτης.
 Ἀμα ἐβγήκανε κι οἱ δυὸ τοὶ θρόνους καὶ σταθῆκαν
 ὅσ' ἦσαν σιτῆν ἐκκλησὰ ὅλοι συγκινηθῆκαν,
 νὰ βλέπουν τὸν διοικητὴν καὶ τὸ μητροπολίτη,
 τοὶ δυὸ μεγάλους ἀρχηγοὺς τῶν χρισθιανῶν τοῦ Κρήτης. 130
 Ἀπάνω σιτὰ θρησκευτικὰ [ὁ] Τιμόθεος ὁρίζει
 καὶ σιτ' ἄλλα τὰ πολιτικὰ [ὁ] Καρὰ Θεοδωρίδης.
 Ἦστεκε(νε) καὶ δίπλα (ν)του ὁ γυναικάδελφός του
 ὁμάδι μὲ τοῦ Βεροβίντις τὸν ἀντιπρόσωπόν του.

- Ριμάδα για τή θρόνιαση τῆς Μητρόπολης τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ 123
- Ἐστέκανε κι οἱ πρόξενοι ἀπού ἔναι εἰς τὸ Κάστρο, 135
κο(ν)τὰ μὲ τὸν διοικητήν, λιγάκι παρακάτω.
- Ὅσοι ἦσανε στήν ἐκκλησιά [ἡ] καρδιά (ν)τως συγκινᾶται
νὰ βλέπη τέθρια τελετή, ν' ἀκούγη καὶ τοοὶ ψάλτες.
- Ἐκεῖνος πού ἔτον δεξιὰ μὲ τὸν μητροπολίτη 140
ἔπὸν τὸν Πειραία ἤρθενε ἀξάρογου εἰς τὴν Κρήτη.
- Δὲν ἤρθενε μὲ πληρωμή, γρόσα γιὰ νὰ γυρέψη,
μόνό ἔρθε στήν πανήγυρη καὶ πάλι νὰ μισέψη.
- Καὶ ἄλλος ὁ ἀριστερός εἶναι Γεραπειοίτης,
εἶναι γιαιτρός καὶ μουσικός, εἶναι κι ἀπὸν τὴν Κρήτη.
- Οἱ ψάλτες ἦτονε πολλοὶ ἐκείνη τὴν ἡμέραν 145
δὲ τοοὶ γνωρίζω νὰ οἶς πῶ ποιὸς ἦτον κάθε ἕνας.
- Δὲν ἤμπορῶ νὰ δηγηθῶ καὶ νὰ τὰ γράφω ὅλα,
μόνό ἔπρεπε γιὰ νὰ βρεθῆ καθένας εἰς τὴν χώρα.
- Νὰ δῆ τοῦ χώρας τὰ τσαροῦ, πῶς εἶναι στολισμένα
γιὰ δὲ μπορῶ νὰ δηγηθῶ χώρια τὸ κάθε ἕνα. 150
- Δὲν ἤμπορῶ νὰ δηγηθῶ, ὁ νοῦς μου δὲν τὰ φτάνει
κι ἀνὲν τὰ γράφω, θέλουνε ἕνα σταμνὶ μελάνι.
- Καὶ θέλει καὶ τοῦ Σολομῶν τὸ νοῦ ἄνθρω(π)ος νὰ χη
νὰ πιάση (μ)πένα καὶ χαρτὶ τέθρια δουλειὰ νὰ γράψη.
- Χίλιες χιλιάδες εἶχανε γιοφύρ[γ]ια καωμένα 155
μὲ στέφανα καὶ μὲ μερθιές, μὲ κάδρα κρεμασμένα.
- Εἶχανε σιὰ Τζα(γ)κάρικα ὁ(μ)πρὸς σιὸ χια(ν)τριβάνι
τὸ κάδρο τ' αὐτοκράτορα μὲ τὸ χρυσὸ στεφάνι.
- Ἄπὸν τὴ (μ)πά(ν)τα τὴ δεξὰ εἶχανε τὸ μουχίρη
κι ἀπὸν τὴν ἄλλη Ἄσαν παχιᾶς, μὲ στέφανα καὶ κείνη. 160
- Σιὸ μαγαζί(ν) του καθανεῖς, σι(ν) πόρτα(ν) του πὸ πάνω,
εἶχαν πολλὰς ἐπιγραφές, εἶχαν καὶ τὸν Σουλτάνον.
- Τρία ψηφιὰ ὀλόχουσα τὸ «ζήτω» μολογοῦνε
«ὁ Κρήτης, ὁ Τιμόθεος» π' ὅλοι τὸν προσκυνοῦμεν.
- Εἶχανε κι ἄλλα γράμματα, δμάδι μὲ σημαία, 165
κι ἔλεγαν «Θέ μου, φύλαττε, τὸν μέγ' ἀρχιερέα».
- Σαββάτ' ἀργὰ καὶ Κυριακὴ ἡ νύκτα ἦτο μέρα
ἀπὸν τὰ φῶτα πού ἔφτανε καὶ ρίκταν σιὸν ἄέρα,

- Λάμπες, φανάρια καὶ κεριά, χρωματιστὰ κανδήλια
ὄλη ἢ χώρα ἤφεγγε σὰ νὰ ἔτον μέρα ἴδια. 170
- Ἦ ἄνθρωπος δὲν τὸ λόγιαζε μὲ τόσονὰ ἄσκέρι
τέθοιας λοῆς νὰ διάξουνε, προῶμα νὰ μὴ συνέβη!
- Μὰ ἔτον τ' Ἐγίου φώτιση κι ἔγινε ἡσυχία,
καὶ τοῦ παχιᾶ πὺν κράθεινε μεγάλη εὐταξία.
- Τὸ Σάββατο σιὰς δώδεκα, ἀπού ἔφτανε τὰ φῶτα,
Ἐσὸν παχιᾶς ἐπόρισε ἄμοναχὸς σιτὴ βόλτα. 175
- Ἐπὺν τὴ Σιρόα τὴ(ν) Πλαθειὰ πηγαίνει ἴσα πάνω
πιστεύω τέθοιον ἄρχηγὸ δὲν ἔχει ὁ Σουλιάνος.
- Ἐχέρα(ν) του δὲν ἤπαντε ἀπού τοὶ τεμενάδες—
χαρὰ σιτὴν ὦρα πὺν γεννοῦν τέθοια παιδιὰ οἱ μανάδες! 180
- Ἦλθενε κι ὁ διοικητὴς σιτ' Ἐγίου Μηνᾶ τὴ χάρη
κι ἀμέσως πάλι ἔφυγε καὶ σιτὴν καθέδρα πάει.
- Μητροπολίτης κι ἔμποροι τοῦ λένε, κι οἱ προξένοι
«Νὰ μείνης, ἐξοχώτατε, αὔριο γιὰ νὰ πχαίνης».
- Λέει τως πὺς: «Δὲν ἤμπορῶ νὰ λείπω γιὰ δυὸ μέρες·
ἔχω κι ἐγὼ πολλὲς δουλειὲς κι ἔχω μεγάλες ἔγνοιες». 185
- Σ' ὀλίγη ὦρα ὁ στρατὸς κι ἡ μουσικὴ πηγαίνει,
προξένοι, ἔμπορ(οι), ὁ κα(ν)τὴς καὶ τότε συνεπαίρνει.
- (Μ)παίρ(ει) ὁ στρατὸς εἰς τὴν γραμμὴ καὶ φτάν(ει) ὡς τὸ λιμάνι,
γιατὶ θὰ πχαίν(η) ὁ διοικητὴς εἰς τὰ Χανιά νὰ πάη. 190
- Μὲ τοῦ Ρεθέμνου τὸ(ν) παχιᾶ καὶ κεῖνο(ν) πὺν ἔν σιτὸ Κάσιτρο
μὲ τὸ(ν) κα(ν)τὴ καὶ δήμαρχο πηγαίνει ἴσα κάτω.
- Πολλοὶ τοῦ ἀκλουθούσανε, φτάνου σιτὴ(ν) προκυμαία·
σιτὴ βάρκα ὡς ἐ(μ)πήκενε, ἐσύρανε σημαία.
- Σιτὴ βάρκα ὡς ἐ(μ)πήκενε, νὰ πάη σιτὸ βαπόρι,
ὄλοι τὸν ἀποχαιρειοῦν προξένοι καὶ ἔμποροι. 195
- Καὶ κεῖνος τς ἀποχαιρειᾶ καὶ πάει σιτὴ δουλειά του
γιατὶ ἔχει λόγο, νὰ βρεθῆ τὸ βράδυ σιὰ παιδιὰ του.
- Μισεύγεις, ἐξοχώτατε, τοῦ οὐρανοῦ ἀσιέρα·
σήμερο σὲ γνωρίζομεν οἱ Κρηῆτες ὡς πατέρα. 200
- Μισεύγεις, ἐξοχώτατε, πὺν νὰ καλοστρατίσης·
διψοῦμε κι ἀνημένομε ἐσὺν νὰ μᾶς δροσίσης.

- Μισεύγεις, ἐξοχώτατε, καλοστραθιά νὰ κάμης
μέσα στὴ θάλασσά ἴμαστε καὶ σὺ θὰ μᾶσε βγάλης.*
- Μισεύγεις, ἐξοχώτατε, Καρὰ Θεοδωρίδη, 205
δῶσε μας μέρα νὰ ἴχωμε, πού ἴμαστε στὸ σκοτίδι.*
- Ἄλέξανδρε διοικητή, τοῦ Κρήτης ὁ πατέρας
πρῶτα στὸ Θεὸ ἐλπίζομε καὶ δεύτερα σε σένα.*
- Ὁ ἐρχομὸς τοῦ διοικητοῦ -- τ' Ἁγιοῦ Μηνᾶ ἡ αἰτία 210
ἐξευγαρῶσα(ν) ἰσοὶ χαρὲς μέσα στὴν πολιτεία.*
- Τὰ τέμπλα εἶναι ξύλινα καὶ τὰ ἴχουνε βαμμένα,
ἀλλὰ σε λίγο διάστημα θὰ γίνουν μαρμαρένια.*
- Ὡς εἶναι ὁ δεσποτικὸς θρόνος τοῦ Τιμοθέου
ἐλπίζομεν στὸν Ἁγιὸν ὀγλίγωρα θὰ γένουν.*
- Στοῦ χώρου τὸν διοικητὴν ἔχομ' εὐχαριστία, 215
σε τόσον ἄπειρο λαὸ ἐκράθειεν εὐταξία.*
- Γιατ' ἀγαπᾶ καὶ σέβεται τ' ἀφέντη τς ἀραγιάδες
γιὰ κεῖνο εἶν κι ἀνώτερος ἀπ' ὅλους ἰσοὶ παχιάδες.*
- Ἔχει βαθμὸ πολιτικοῦ, βαθμὸ ὑποστρατήγου,
στὸ κράτος τ' αὐτοκράτορα τέθιοιους θὰ τς εὖρης λίγους. 220*
- Πέτε μ(ου), σεῖς οἱ Καστρινοί, πού ξέρετε τὰ πάντα
τὸν βίον τ' Ἁγίου Μηνᾶ, ἂν κάνω λάθος προᾶμα.*
- Γιατ' εἶμαι ἕνας χωρικός, τὰ γράμματά μου λίγα
εἰς τὸ Χουδέτσι κάθομαι, βασιῶ καὶ τὴ σκαλίδα.*
- Π[χ]ιάσετε τὸ τραγούδι μου καὶ τὴν ἐφημερίδα, 225
διαβάσετε, νὰ μάθειτε, σὰ νὰ ἴσαστε κειὰ ἴδια.*
- Ἄν ἐρωτοῦν π[χ]οῖος τό ἴβγαλε τοῦτο τὸ τραγουδάκι,
εἰς τὸ Χουδέτσι κάθεται, Νικόλαος Μαρκάκης. 228*

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Σ

Στίχος 14. Ἡ σύνταξη ἀνώμαλη σύμφωνα μὲ σχῆμα κατὰ τὸ νοούμενον. Ὁ πληθυντικὸς νὰ βρεθοῦνε μπαίνει, γιατί στὴ φράση ἀπὸ ἴχει εὐχαρίστηση νοοῦνται πολλοί.

17 - 18. Ὅπως ἀναφέρεται στὴ σχετικὴ ἀναμνηστικὴ πλάκα, πού βρίσκεται ἐντειχισμένη ἀριστερὰ καθὼς μπαίνομε ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τὸ θεμέλιο λίθο τὸν ἔβαλε πραγματικὰ ὁ μητροπολίτης Κρήτης Διονύσιος Χαριτωνιάδης ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη στίς 25 τοῦ Μάρτη 1862.

23. Για τὸ μηχανικὸ Ἀθανάσιο Μούση γίνεται λόγος στὴν Εἰσαγωγή.

24. Ἀπὸ τὸ στίχο βγαίνει σίγουρα τὸ συμπέρασμα, πὼς ὁ Μούσης πέθανε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1894. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα πέθανε στὸ Ἡράκλειο, γιατί ἄλλοιῶς ὁ Μαρκάκης δὲν εἶναι φυσικὸ νὰ μάθαινε μὲ τόση ἀκρίβεια τὸ θάνατό του. Θυμοῦμαι σὰ μαθητῆς τοῦ γυμνασίου, (τὸ γυμνάσιο στεγαζότανε τότε στὸν Κισιλᾶ), πὼς μέσα στὸν περίβολό του καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνιά, πρὸς τὴν Πλατεία τῶν Τριῶν Καμαρῶν, ὑπῆρχε τάφος μὲ ξύλινα κάγκελα, πού ἀκουγόταν ὁ τάφος τοῦ Μούση.

26. Σωστὴ παρατήρηση, σὰ λάβωμε ὑπόψη τὴ στενότητα τοῦ χώρου καὶ τὸ πλῆθος τῶν ξένων πού θὰ ἔχαν μαζευτῆ στὸ Ἡράκλειο.

27. Ὡραῖος ὁ στίχος, πού μᾶς κάνει νὰ θυμηθοῦμε ἀνάλογους μέσα στὸ Ρωτόκριτο.

29 - 30. Τὴν ὑπερβολὴ τῶν τρακοσῶν μιλιῶν προσπαθεῖ νὰ κολάση μὲ τὸ δεῦτερο ἡμιστίχιο τοῦ στίχου 30 *θαροῶ δὲν κάνω λάθος*.

31 - 32. Καὶ σήμερα, ἂν καὶ χτίστηκαν καὶ χτίζονται τριγύρω πολλὰ χτήρια πού φράζουν τὴ θέα, ὁ Ἅγιος Μηνᾶς φαίνεται κι ἀπὸ τὴ θάλασσα κι ἀπὸ τὴ στεριά κι ἐπιβάλλεται μὲ τὸν ὄγκο του ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση.

35 - 38. Ὁ Μαρκάκης κάνει σωστὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ἀφοῦ πρῶτα μᾶς ἔδωσε τὴν ἐντύπωσή του ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀποψη.

41 - 42. Νόστιμη ἀπλοϊκὴ σκέψη, πού ἐκφράζει συναισθήματα τοῦ λαοῦ.

45 - 56. Στὸς στίχους αὐτοὺς ἔχομε φανεροὺς ὑπαινιγμοὺς γιὰ τὴν κακὴ πολιτικὴ κατάσταση, πού φέρνει σὰν ἀποτέλεσμα φτώχεια κι ἀθλιότητα. Πολλοὶ ἔχουν κάμει ταξίματα γιὰ τὴ θρόνιαση, πού τώρα δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ φέρουν. Πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ ἡ θρόνιαση καὶ τὰ ταξίματα ἄς ἔρθουν ἀργότερα. Γιατί ὅμως ἡ τέτοια βία; Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι δύσκολη. Ἀπὸ τὸ Μάρτη βρίσκεται στὰ Χανιά ὁ Καραθεοδωρῆς κι ὁ κόσμος πιστεύει, πὼς ὁ ἐρχομὸς του δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ σημαίνει γαλήνη μὲ κάποια διάρκεια κι εὐνομία. Οἱ ἀνώμαλες περιστάσεις καθυστέρησαν τριαντατρία χρόνια τὴν ἀποπεράτωση. Τώρα πού τέλειωσε ἡ ἐκκλησία, πρέπει ἡ κοινότητα νὰ βιαστῆ καὶ νὰ τὴ θρονιάσῃ τὸ γρηγορότερο, γιὰ νὰ μὴ μένουν περισσότερο καιρὸ ἀλειτούργητοι οἱ Χριστιανοί, πού δὲ χωροῦν ἀπὸ χρόνια καὶ χρόνια στὶς δυὸ μικρὲς ἐκκλησίες.

53 - 54. Ἐμφόροι. Πιστεύω πὼς πρόκειται γιὰ τοὺς ἐνοριακοὺς ἐπιτρόπους. Πρόεδρος εἶναι ὁ μητροπολίτης, δηλαδὴ ὁ μόνιμος πρόεδρος τῆς ἐνοριακῆς ἐπιτροπῆς. Ὅλοι μαζί ὀργανωμένοι σε νομικὸ πρόσωπο διοικοῦν τὰ πράγματα τῆς ἐκκλησίας. Ἐμπόροι ὁ ὄρος αὐτός, σὰν τιμητικὸ κοινωνικὸ ἀξίωμα, ἀναφέρεται καὶ παρακάτω μερικὲς φορές (οἱ στίχοι 183, 188, 196 κ.λ.). Πρόκριτοι στὸν καιρὸ τῆς σκλαβιάς ἐλογαριάζονταν γενικὰ ἄνθρωποι ἀνεξάρτητοι οἰκονομικά. Τέτοιοι, σε μεγάλο ποσοστὸ, στὰ μέρη πού ὑπῆρχε κίνηση ἐμπορικὴ, ἦταν οἱ ἔμποροι.

57 - 60. Ἐξηγεῖ πὼς γεννήθηκε ἀρχικὰ ἡ ἀνάγκη νὰ χτιστῆ ὁ μέγας Ἅγιος Μηνᾶς.

58. Ἡ ἐκκλησία ἡ κάτω = ὁ μικρὸς παλιὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Ἐστὶ λεγότανε πάντα: Ἡ κάτω ἐκκλησία, σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀπάνω ἐκκλησία, πού ἦταν ἡ ἐκκλησία τῶν Σιναϊτῶν Ἅγιος Ματθαῖος. Μίλησε παραπάνω γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀμεσης ἐγκαινιάσεως. Τώρα μᾶς λέει τὶς ἀφορμές. Οἱ Χριστιανοὶ πληθαίνουν καὶ δὲ χωροῦν πιά στὶς παλιὲς στενόχωρες ἐκκλησιές.

65 - 66. Ἄλλη ἀφορμή, πού τὸ θρόνισμα τοῦ μεγάλου Ἁγίου Μηνᾶ πρέπει νὰ γίνῃ τὸ ταχύτερο, εἶναι καὶ τὸ πὼς πολλοὶ πού ἤλπιζαν, πὼς θ' ἀξιω-

θοῦν αὐτῇ τῇ χάρη, ἐξαιτίας τῶν πολύχρονων ἀναβολῶν καί τῆς καθυστέρησης, δέν ἐπρόφτασαν νά δοῦνε πραγματοποιημένο τ' ὄνειρό τους. Ἄς θρονιαστῇ λοιπὸν μιὰ ὥρα ἀρχύτερα, γιά νά μὴν πάθουν κι ἄλλοι αὐτῇ τῇ συμφορᾷ.

67 - 68. Τὸ δίστιχο συνταχτικὰ λειψό, ἀλλὰ τὸ νόημά του βγαίνει μέσα - πέρα. «Χωρὶς πιά δικαιολογίες καὶ προσχήματα, μιὰ καὶ τέλειωσε ἡ ἐκκλησία, πρέπει νά θρονιαστῇ».

71 - 72. Προνομιούχοι οἱ μῆνες Μάρτης κι Ἀπριλῆς τοῦ 1895! Τὸ Μάρτη ἦρθε ὁ μουσίρης, τὸν Ἀπρίλη θρονιάζεται ὁ Ἅγιος Μηνᾶς! *Μουσίρης* (γράφε σωστότερα *μουσίρης*) ἦταν ἀνώτατο στρατιωτικὸ ἀξίωμα, ἰσότιμο μὲ τὸ δικό μας ἀντιστράτηγος, καὶ μὲ τὸ βεζίρης τῆς πολιτικῆς ἱεραρχίας. Ὁ Μαρκάκης ὀνομάζει τὸ Γενικὸ Διοικητὴ Ἀλέξανδρο Καραθεοδωρῆ μουσίρη. Φαίνεται πὼς εἶχε τοῦτο τὸ βαθμό. Τὸ γεγονός, πὼς ὁ διορισμὸς κι ἐρχωμὸς τοῦ Καραθεοδωρῆ στὴν Κρήτη στὶς μαῦρες ἐκεῖνες ὧρες, βάζεται πλάϊ - πλάϊ μὲ τὴ θρόνιαση τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, δείχνει σε ποιὸ σημεῖο χάρηκαν κι ἀνακουφίστηκαν οἱ Κρητικοὶ ἀπ' αὐτόν. Ὁ Μαρκάκης ξαναζευγαρώνει τὰ δυὸ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα στοὺς στίχους 209 - 210.

73. *Τὰς ἐνδεκα*· κατὰ τὸ τουρκικὸ ρολοῖ, πὺ ἦτανε τότε στὴ χρήση, ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου πέφτει ἀπάνω στὶς δώδεκα. Ἡ ὥρα ἔντε α λοιπὸν βρίσκεται μιὰν ὥρα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου. Τέτοια περίπου ὥρα καὶ σήμερα χτυποῦν οἱ καμπάνες τοῦ ὄρθρου κατὰ τὶς γιορτερές μέρες.

75. *Ἄνθρωπος*· στὸ ἄλφα τῆς ἀρχῆς βρίσκεται καὶ τὸ ἄρθρο μὲ κράση, καὶ πρέπει νά πάρη δασεῖα. Νά, μιὰ περίπτωση, πὺ ἡ δασεῖα παίζει κάποιον χρήσιμον ρόλον στὴν καταγραφή τῆς νεοελληνικῆς.

78. *Κι ὅσοι* γίνεται ἔλξη· κι ἡ ἀντωνυμία βάζεται σ' ὀνομαστικὴ ἀντὶ στὴν αἰτιατικὴ κανονικά, θεωρούμενη ὄχι σὰν ἀντικείμενον τοῦ *στερέωνε*, παρὰ σὰν ὑποκείμενον τοῦ *ἐκαταβάλανε*.

81. Στὸν πίνακα τῶν εἰσφορῶν καὶ τῶν ἐράνων, πὺ ἔχει δημοσιευτῇ παλαιότερα καὶ ἀναδημοσιεύεται στὸ ἀναμνηστικὸ βιβλίον τοῦ Σιλαμιανᾶκη γιά τὸν Ἅγιο Μηνᾶ, ἀναφέρεται κι ἡ γενναία αὐτὴ εἰσφορὰ τοῦ τότε Σουλτάνου Ἀβδούλ Ἀζίζ. Ἀλλὰ κι ὁ ἀντιβασιλιάς τῆς Αἴγυπτος συνεισφέρει γενναῖα γιά τὸν Ἅγιο Μηνᾶ, στέλνοντας διακόσα πενήντα εἰκοσόφραγκα.

87. Ἐντύπωση προξενεῖ τὸ πὼς ὁ Μαρκάκης ἐνῶ σ' ὄλο τὸ ποίημα προσέχει νά μὴ θίξη τὴν τούρκικη διοίκηση, μὰ ἀντίθετα μιλεῖ σε πολλὰ σημεῖα μὲ σεβασμὸ γι' αὐτήν, φιλοδωρεῖ τὸ Σουλτᾶνο μ' εὐχές καὶ κολακείες, κι ἀνακηρύσσει τὸν Ἀσάν παχιᾶ, (γράφε καλύτερα Χασάν [Ταχσίν] πασᾶ), διοικητῇ στὸ διαμέρισμα Ἡρακλείου, ἰδεώδη ἄρχοντα κ.λ., δέεται τώρα τὸν Ἅγιο Μηνᾶ, νά δώση στοὺς Χριστιανοὺς ἐλευθερία. Παρατηροῦμε, πὼς καὶ μέσα στὶς δεινότερες περιστάσεις, οἱ Κρητικοὶ μιλοῦσαν κι ἔγραφαν ἐλεύτερα γιά τὸν πόθο τῆς λευτεριᾶς. Δέν ἔκρυβαν τοὺς πόθους τους, ἀφοῦ σ' ὄλο τὸν κόσμον ἦτανε γνωστοί.

93. *Μὲ μουσική*· τὰ τμήματα τοῦ τούρκικου στρατοῦ πὺ σιτάθμευαν στὸ Ἡράκλειο κι ἔμεναν σιὸν ἀπέραντο στρατώνη, δὲ μπορεῖ νά εἶχαν δύναμη λιγώτερη ἀπὸ ἓνα σύνταγμα, ἀφοῦ εἶχαν καὶ στρατιωτικὴ μπάνια. Θυμοῦμαι καλά, πὼς κάθε Κυριακῇ, γιά τέρψη τῶν πολυἀριθμῶν Χριστιανῶν κατοίκων τοῦ Ἡρακλείου, (γιορτάσιμη μέρα τῆς ἐβδομάδας γιά τοὺς Τούρκους ἦταν ἡ Παρασκευῇ), ἐπαιάνιζε ἡ μπάνια τοῦ τούρκικου στρατοῦ σιὸν κῆπον τῶν Τριῶν Καμαρῶν, μέσα σιὸ εἰδικὸ ξύλινον στρογγυλὸ (καγκελωτὸ) περίπτερον. Ἡ μπάνια αὐτῇ, ἀπὸ χάλκινα, ξύλινα καὶ κρουστὰ ὄργανα, ἔπαιζε ἀνατολίτικες μελωδίες,

καὶ πολὺς κόσμος μαζεύονταν κάθε Κυριακὴ γιὰ νὰ τὴν ἀκούη. Ὁ κῆπος τῶν Τριῶν Καμαρῶν βρισκότανε τότε τέσσερα - πέντε μέτρα ψηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τῆς πλατείας, ὅπου ὁ κόσμος ἀνέβαινε ἀπὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο δρόμο, ἀριστερὰ τῆς πύλης Λαζαρέτου (Ἁγίου Γεωργίου). Ἡ μπάντα λάβαινε μέρος καὶ στὶς χριστιανικὲς γιορτὲς καὶ λιτανεῖες, Φώτων, Μεγάλης Παρασκευῆς, Λαμπρᾶς κ.λ. Τώρα τὴ βλέπομε νὰ παιανίζη καὶ στὴ θρόνιαση τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ.

96. Στὸ βιβλίον τοῦ Σιλαμιανάκη ἀναφέρονται οἱ ἴδιοι ἀριθμοὶ τῶν ἱερέων.

97. Ἄρμενόπαπας ἔχομε κι ἐδῶ κράση μὲ τὸ ἄρθρο στὸ ἀρχικὸ ἄλφα. Ἡ ἄρμενικὴ κοινότητα ἦταν ἐπὶ Τουρκίας πολυἀριθμὴ στὸ Ἡράκλειο. Ἡ ἐκκλησία τους βρισκότανε ὅπου καὶ σήμερα, βόρεια τῆς Πλαθειας Στρατάς, στὸ λεγόμενο καὶ σήμερα Μικρὸ Τσαρσάκι = μικρὴ ἀγορά.

99. Τ' Ἁγιοῦ Μανθαῖο δημοτικώτατος στὴν Κρήτη ὁ τύπος αὐτὸς τῆς δευτερόκλιτης γενικῆς τοῦ Μανθαῖο. Ἔτσι λέμε τοῦ Γιωργο, τοῦ Μᾶρκο, τοῦ Φανούργιο, τοῦ Μαρίνο, τοῦ Νίκο, τοῦ Βάσο. Ἀλλὰ μόνο στὰ κύρια ὀνόματα κι ἀπ' αὐτὰ μόνο σ' ἐκείνσ που τονίζονται στὴν παραλήγουσα. Λέμε δηλαδὴ πάντα: τοῦ Μανοῦ, τοῦ Φραγκιοῦ, τοῦ φούρνου, τοῦ κακοῦ, τοῦ λιγνοῦ, τοῦ μικροῦ, τοῦ Νικόδημου, τοῦ Νικόλαου, τοῦ Ἱερόθεου, τοῦ Καλλίνικου κ.λ. Ὁ Ἅγιος Ματθαῖος ἢ ἡ κοινὰ λεγόμενὴ Ἀπάνω Ἐκκλησία, εἶναι τὸ μετόχι τῶν Σιναϊτῶν, στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς πολιτείας, πὺ κατὰ τὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας, μὲ τὰ προνόμιά του, ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὰ κοινοτικὰ ζητήματα, πότε καθαρὸ καὶ τίμιο κι ἄλλοτε συμφεροντολογικὸ κι ὄχι τιμητικὸ. Ὁ Ἅγιος Ματθαῖος διαδέχτηκε σὰ σιναϊτικὸ μοναστήρι τὴν περίδοξη ἐπὶ Βενετῶν Ἀγία Κατερίνα, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη. (Κοίταξε καὶ τὴν Εἰσαγωγή).

101 - 136. Οἱ στίχοι εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν ἐρχωμό, στὴν ὑποδοχὴ, στὴ μετάβαση στὴν ἐκκλησία καὶ τὴν παρουσία στὴν τελετὴ τοῦ γενικοῦ διοικητῆ Ἀλέξανδρου Καραθεοδωρῆ.

101. Στὴν Κρήτη ἡ ἐγγλέζικη ἐταιρεία Eastern εἶχε ἰδρύσει σε πολλὰ σημεῖα (Χανιά, Ρέθεμνος, Ἡράκλειο, Σητεία) τηλεγραφικὰ γραφεῖα, πὺ ἔνωσαν καὶ μεταξύ τους καὶ μὲ τὸν ἐπίλοιπο κόσμον τὰ κέντρα αὐτὰ. Τοῦτα διατηρήθηκαν ἴσαμε τελευταῖα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, ὅταν ἐνσωματώθηκαν μὲ τὰ δημόσια τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. — Δυὸ ἢ ὄρα = ὄχιτὼ ὡς ἐννιά τὸ βράδυ.

102. Ὁ Μαρκάκης εἶναι καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὸ κάθε τί. Πρέπει νὰ δεχτοῦμε, πὺ οἱ ντόπιες ἐφημερίδες, πὺ κατὰ κανόνα ἦταν βδομαδιάτικες, θὰ κυκλοφοροῦσαν στὴ διάρκεια τῆς ἐβδομάδας καὶ παραρτήματα μὲ τὰ τελευταῖα νέα.

104. Γιὰ τὸν Καραθεοδωρῆ κάνει ὁ Μαρκάκης πολλὰς εὐκὰς στὸ Θεὸ καὶ τὸ ποίημα κρατεῖ μοιρασμένο τὸ ἐνδιαφέρον του σε δυὸ κυρίως θέματα: Στὰ ἐγκαίνια καὶ στὴν παρουσία σ' αὐτὰ τοῦ γενικοῦ διοικητῆ. Πολλὰ περίμενε ἀπ' αὐτὸν ὁ κρητικὸς λαός.

106. Ἀσάν ἔχομε κι ἐδῶ κράση μὲ τὸ ἀρσενικὸ ἄρθρο. — Ἀσάν παχιᾶς (γράφει πασᾶς) ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ Ἀσάν πασᾶς εἶναι ὁ κατὰ τὸ 1912 ἀρχιστράτηγος τῶν πρὸς τὰ ἐλληνικὰ μέτωπα τουρκικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων Χασάν Ταχσίν, πὺ παράδωσε στὸν ἐλληνικὸ στρατὸ τὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα. Φαίνεται πὺ ἦταν ἄνθρωπος ξυπνητὸς καὶ μὲ ἀξία, πὺ τὴν ξέρει καὶ τὴν

ἀναγνωρίζει κι ὁ ποιητής τῆς Ριμάδας. Εἶναι γνωστά κι ἀπ' ἄλλοῦ, ὅσα λέει γι' αὐτὸν στοὺς στίχους 176 ὡς 180 καὶ δὲν εἶναι τυπικὲς φιλοφρόνησες. — Ὁ Γεωργῆς ὁ ἀρχιγραμματέας εἶναι ὁ Γεώργιος Οἰκονομίδης, γραμματέας τῆς διοίκησης, τουρκομαθῆς κι ἐπὶ κρητικῆς πολιτείας κι ἀργότερα διευθυντῆς τοῦ μεταφραστικοῦ γραφείου στὸ Ἡράκλειο. Ἦτανε λόγιος κι ἐρευνητικός. Σ' αὐτὸν χρωστοῦμε τὴν ἀνεύρεση τοῦ ντοκουμέντου, ποὺ λέει γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Θεοτοκόπουλου στὸ Χάντακα (Ἡράκλειο).

108. *Οἱ ἔξε ἀντιπροσώποι* πρόκειται γιὰ τὴν «Τελεταρχικὴ Ἐπιτροπεία», (ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ στὴν περιγραφή του ὁ Βορεάδης), ποὺ θὰ ἐπώπτευε στὰ καθέκαστα τῶν τελετῶν. Ἡ ἐκλογή τῶν προσώπων αὐτῶν θὰ ἔγινε πιθανώτατα ἀπὸ τὸ μητροπολίτη καὶ τὸ περιβάλλον του, γιὰτὶ ἐθναρχικὸς ἦτανε καὶ στὴν Κρήτη ὁ ρόλος τῶν ἱεραρχῶν. Τὴν Τελεταρχικὴ Ἐπιτροπεία τὴν ἀπέτελεσαν γνωστὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς, ὁ Ζαχαρίας Θιακάκης μεγαλοκτηματίας (θύμα τῆς σφαγῆς τῆς 25 Αὐγούστου 1898), ὁ Ἐμμανουὴλ Πολυχρονίδης δικηγόρος, ὁ Χρόνης Ρασιδάκης ἔμπορος, ὁ Γεώργιος Στεργιάδης ἔμπορος, (πατέρας τοῦ Ἀρισιεῖδη καὶ δυὸ γυιῶν ἐπιστημόνων ποὺ ἔγιναν κι αὐτοὶ θύματα τῆς ἰδίας σφαγῆς), ὁ Γεώργιος Βουγιουκλάκης κι ὁ Γιάννης Δουκουμετζίδης, νεώτεροι οἱ δυὸ τελευταῖοι.

109. Ὅπως εἶπα στὴν εἰσαγωγή, κι ὅπως θὰ παρατηρήσῃ ὁ ἀναγνώστης τῆς Ριμάδας, σε πολλὰ τῆς σημεία, (στίχοι 122, 183, 188, 196 κι ἄλλοῦ), οἱ ἔμποροι ἀπολαβαίνουν ἰδιαίτερης τιμῆς ἀπὸ τὸ ριμαδῶρο καὶ βάζονται πλάϊ μὲ τοὺς προξένους καὶ μὲ τ' ἄλλα ἐπίσημα πρόσωπα τῆς κοινωνίας.

111. *Μ' ἀγάνθια φορμεμένοι* τὰ γάντια τῶν ἐπισήμων, ποὺ κατέβηκαν στὸ λιμάνι γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Καραθεοδωρῆ, κάνουν ἰδιαίτερη ἐντύπωση στὸ Μαρκάκη. Κάνει μνεῖα τῆς λεπτομέρειας αὐτῆς, ἀποκαλώντας τὴν εὐστοχα *σύστημα εὐρωπαϊκό*.

113. *Σαράγιο* ἢ παλιὰ κατεδαφισμένη ἀπὸ τοὺς γερμανικοὺς βομβαρδισμοὺς νομαρχία, ὅπου σήμερα τὸ νέο δημοτικὸ πάρκο μὲ τὸν παιδικὸ κήπο.

114. *Ὡς οἶου γὰ σημάνουν* ὁ Βορεάδης κάνει στὴν περιγραφή του ἰδιαίτερη μνεῖα τῆς μεγάλης ρούσικης καμπάνας τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, ποὺ κατὰ τὴ γερμανικὴ κατοχὴ ράγισε κι ἀχρηστεύτηκε. Ἦτανε βελούδιнос κι ἐπιβλητικὸς ὁ ἦχος τῆς σε βαθὺ σταθερὸ *mi bémoi*.

117. *Μὲ τσοὶ δυὸ παχιάδες* (γράφε *πασάδες*). Ὁ ἓνας εἶναι ὁ διοικητῆς τοῦ Ἡρακλείου Χασάν Ταχσίν κι ὁ ἄλλος ὁ διοικητῆς τοῦ Ρεθέμνου Σουλεϊμάν Ἀσάφ πασᾶς.

119 - 120. Ἡ στρατιωτικὴ παράταξη δεξιὰ κι ἀριστερὰ κρατοῦσε ἀπὸ τὴν παλιὰ νομαρχία ὡς τὴν κορφὴ τῆς Πλαθειᾶς Στράτας, ὅπου ὁ νέος δρόμος ποὺ ἀνοιξαν οἱ γερμανικοὶ βομβαρδισμοί. Τοῦτος ἐνώνει τὴν Πλαθειᾶ Στράτα μὲ τὴν ὁδὸ Χάνδακα κι ἀνοίξε ρῆγμα στὸ λεγόμενο λανθασμένα ἀραβικὸ μᾶ ποὺ εἶναι στὴν πραγματικότητα τὸ παλιὸ βενετσιάνικο τεῖχος. Στὴν εἴσοδο τοῦ νέου δρόμου ἀπὸ τὴν Πλαθειᾶ Στράτα βρισκόταν, ὡς τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, τὸ Χιαντριβανάκι (γράφε Σαντριβανάκι), ποὺ ἀναφέρει ὁ Μαρκάκης, μὲ τρεῖς περιφερικὰ βαλμένες βρύσες καὶ μὲ ὕψος δυὸ ὡς τρία μέτρα. Τὸ Σαντριβανάκι λεγόταν ἔτσι γιὰ διάκριση ἀπὸ τὴν πηγὴ τῶν λεόντων, ποὺ ἀκουγότανε τὸ «Μεγάλο Σαντριβάνι».

122. Ἔχομε κι ἐδῶ τοὺς προξένους κι ἔμπορους. Αὐτοὶ ἀποτελοῦνε τὴν κορφὴ τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας. Σήμερα θὰ τοὺς λέγαμε «οἱ ἐπίσημοι». (Κοίτα στίχος 109).

123. Ἐμπήκενε· παράβαλε μὲ τὸ ἤστεκενε τοῦ στίχου 133 καὶ τὸ ἤρθενε τοῦ στίχου 141. Οἱ τύποι γνήσιοι καὶ κοινότατοι. Ἡ κρητικὴ διάλεχτος δὲν ἀνέχεται τὰ τελικὰ νῦ μετέωρα. Ἡ τ' ἀποβάλλει ἢ παίρνει ὕστερ' ἀπὸ τὸ νῦ ἓνα ἔψιλο. Λέμε· ἀνεβοκατεβαίνου ἢ ἀνεβοκατεβαίνουνε· ποτὲ ἀνεβοκατεβαίνουν. Λέμε πάντα· νά τονε! πιάς τονε! ποτὲ νά τον! πιάς τον! Ὁ τύπος κάνομε λέγεται σε πολλὰ μέρη καὶ κάνομενε. Στὸ γ' ἐνικὸ τοῦ παρατατικοῦ καὶ τοῦ ἀόριστου ἀκούονται συχνὰ τέτοιοι τύποι, ὅπως ἤστεκενε, ἐμπήκενε κ.λ. Ἀκόμα καὶ ἐθυμήθηνε στὸ Ρέθεμνος.

124. Ὁ Μαρκάκης, ἀκλουθώντας, χωρὶς νὰ τὸ φαντάζεται τὸν Ὅμηρο, ποὺ ἔγραφε Μελανθεὺς καὶ Μελάνθιος, Ἑρμείας καὶ Ἑρμῆς, Ἀθήνη καὶ Ἀθηναίη κ.λ., γράφει πότε Καραθεοδωρῆς καὶ πότε Καραθεοδωρίδης, ὅπως τοῦ χρειάζεται στὸ στίχο.

127. Ἐβγήκανε· κοίταξε σημείωση στίχου 123.

127 - 128. Σταθῆκαν - συγκινηθῆκαν· οἱ τύποι ξένοι ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ὁ Μαρκάκης τοὺς μεταχειρίζεται ἀπὸ ἀστάθεια στὸ γούστο κι ἀπὸ ἐπίδρασες ἔξω κρητικῆς. Δὲ γράφει συνειδητὰ τὴ διάλεχτό του, παρὰ ὅπως τοῦ ἔρχονται τὰ λόγια στὴν πέννα κι ὅπως τοῦ φαίνεται εὐπρεπέστερο. Τὸ κανονικὸ θὰ τανε νὰ γράψῃ, σταθῆκα, συγκινηθῆκα. Τὰ τελικὰ νῦ μπαίνουνε κι ἀκούγονται στὰ ρήματα μόνο στὴν περίπτωση συνεχφώνησης, ἅμα ἀκλουθοῦν λέξεις ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ φωνήεντα ἢ ἀπὸ κ, π, τ, ξ καὶ ψ. Λέμε· ἐφτάξαν - οἱ σκόλες, ἐτελειῶσαν - τὰ ψώματα κ. λ.

133. Γυναικάδελφος καὶ σύμβουλος τοῦ Καραθεοδωρῆ ἦταν ὁ ἐπίσης φαναριώτης Ἰάκωβος Μουσοῦρος. Φαίνεται πὼς εἶχαν κατεβῆ μαζί ἀπὸ τὴν Πόλη.

134. Ὁμάδι μὲ τοῦ Βεροβίνις τὸν ἀντιπρόσωπόν του· ἡ διατύπωση τοῦ στίχου - κακόζηλη. Θέλει νὰ πῆ πὼς· μαζί (μὲ τὸν Καραθεοδωρῆ καὶ τὸ γυναικάδελφό του) ἔστεκε κι ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Βέροβις. Ὁ Γεώργιος Βέροβις, ποὺ ἦταν γραφτό, νὰ γίνῃ ἀργότερα γενικὸς διοικητὴς Κρήτης, (ὁ τελευταῖος ἀπ' ὅσους διώρισε ὁ σουλτᾶνος), ἦτανε τὴν ἐποχὴ τῶν ἐγκαινίων γενικὸς διοικητὴς στὴ Σάμο. Ἡ Σάμο, σὰν ἰδιαίτερο κράτος, ἔχει ἐδῶ καὶ κεῖ ἀντιπροσώπους. Στὸ Ἡράκλειο ἀντιπρόσωπος τοῦ Βέροβις εἶναι ὁ Ἀντώνιος Δ. Βορεάδης, ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας «Ἡράκλειον», διαπρεπῆς φιλόλογος, συγγραφεὺς «Διορθωτικῶν στὰ παλιὰ σχόλια τοῦ Θουκυδίδη» καὶ ποιητῆς τῆς σοφῆς «Πινδαρικής Ὀδῆς» στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες τοῦ 1896 καὶ τῆς τραγωδίας «Ἡ Κρήτη παλαιούσα» μαθητῆς τοῦ Εὐκένιου (Rudolf Eucken) στὴν Ἰένα κ.λ., κ.λ. Τὴν πληροφορία, πὼς ἀντιπροσωπεύει στὸ Ἡράκλειο τὸ Βέροβις ὁ Βορεάδης, μᾶς τὴν δίνει κι ὁ ἴδιος στὴν περιγραφή τῶν ἐγκαινίων.

135. Ἐστέκανε· κοίταξε σημείωση στίχου 123.

136. Κοιτὰ μὲ τὸν διοικητὴν, λιγάκι παρακάτω· παραστατικὸς ὁ στίχος. Θυμίζει κάπως τὸ στίχο τοῦ Μαλακάση στὸν «Γάκη Πλούμα», ὅταν ὁ ποιητῆς λέγει γιὰ τὸν ἥρωα τοῦ τραγουδιοῦ, πὼς ἦταν «σὰν τὸν Ἄη Γιώργη, λίγο πιὸ μικρός!»

140. Ὁ δεξιὸς ψάλτης ποὺ αὐθόρμητα κι ἀφιλόκερδα κατέβηκε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὸ Ἡράκλειο, ἀξάργου γιὰ νὰ ψάλῃ κατὰ τὰ ἐγκαίνια, λεγότανε Σταυράκιος Σαζόγλου. Τ' ὄνομά του τὸν δείχνει τουρκομερίτη.

143 - 144. Σὰν ἀριστερὸς ψάλτης ἔλαβε μέρος στὰ ἐγκαίνια ὁ γεραπετρίτης γιατρὸς Παπαστεφανίδης, ποὺ ἤρθε κι αὐτὸς ἀπὸ τὴ Γεράπετρο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἀποκλειστικά.

147 - 156. Μιλεῖ γενικά γιὰ τὰ στολίσματα τῆς πολιτείας καὶ μεταχειρί-

ζεται δυὸ σχήματα ὑπερβολῆς, γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ, πὼς δὲν τὰ λέει ὅλα ἓνα κι ἓνα. Ἄν τὰ ἔγραφε, λέει, ὅλα, θὰ τοῦ χρειαζόταν ἓνα σταμνὶ μελάνι κι ὁ νοῦς τοῦ Σολομώντα! Τὸ μελάνι ἀναφέρεται στὸ ὑλικὰ μέσα, ἡ σοφία τοῦ Σολομώντα στὰ πνευματικά.

155. Ὁ Μαρκάκης δὲν ξέρει τὴ λέξη ἀψίδα. Οἰκονομᾷ τὰ πράματα βάζοντας στὴ θέση τῆς εὐστοχα τὸ *γιοφύρι*.

156. Ὡραῖος ὁ στίχος. Ἀπὸ κάμποσους τέτοιους βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς ἂν εἶχε μάθει περισσότερα γράμματα, θὰ τοῦ ἦταν εὐκολο ν' αὐτοδίδαχτῆ καὶ νὰ γράψῃ σωστὴ καὶ γιερὴ ποίηση ὁ Μαρκάκης.

157. Τὰ Τζαγκάρικα ἦτανε τὸ πάνω μέρος τῆς Πλαθειᾶς Στράτας, ἀριστερὰ καθὼς κατεβαίνομε. Τώρα μὲ τὴν κατάργηση τῆς ντόπιας φορεσιᾶς καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῆς βράκας, ἔφυγαν καὶ τὰ συγκεντρωμένα σε κεῖνο τὸ σημεῖο τσαγκαράδικα, ὅπως ἔκλεισαν πιὸ κάτω καὶ τὰ τερζίδικα, ὅπου ράβονταν ἄλλοτε οἱ βράκες, ἐκεντιοῦνταν τὰ γελέκια καὶ τὰ μεϊτάνια καὶ ὑφαίνονταν οἱ μεταξωτὲς ζῶνες τῶν πέντε μέτρων. — Ὁμπρὸς στὸ *Χιαντριβάνι* κοίταξε τὸ στίχο 120, ὅπου τὸ Σαντριβάνι ὀνομάζεται Σιαντριβανάκι.

158. Σουλτάνος ἦτανε τότες ὁ Σουλτάν Χαμίτ.

159. Ἡ εἰκόνα τοῦ σουλτάνου βρίσκεται στὴ μέση τῆς ἀψίδας τῶν Τζαγκάρικων. Δεξιά του κρέμεται ἡ εἰκόνα τοῦ Καραθεοδωρῆ κι ἀριστερὰ τοῦ Χασάν Ταχσίν. Ἡ ἀψίδα τῶν Τζαγκάρικων ἦταν ἡ μεγαλοπρεπέστερη ἀπ' ὅλες, ὅπως ἐξάγεται κι ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Βορεάδη. Ἀλλὰ κι ὅλες οἱ ἐπίλοιπες λεπτομέρειες τῆς ριμάδας ἐπικυρώνονται ἀπὸ τὴν ἴδια περιγραφή. (Κοίταξε τὴν Εἰσαγωγή).

167 - 170. Μπορεῖ καθένας νὰ φανταστῆ ποιᾶς λογιῆς μέρα θὰ ἔταν ἐκεῖνη ἢ νύχτα, φωταγωγημένη μὲ *λάμπες, φανάρια καὶ κεριά, χρωματιστὰ καντήλια* (!). Ἐκαιγαν ὅμως καὶ βεγγαλικά κι ἔρριχναν ρουκέτες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ στίχο 168.

171 - 174. Ὁ ριμαδῶρος ἐκφράζει τὴν ἀπορία του, δίνοντας ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐξήγησή της, γιὰ τὸ πὼς, ἂν καὶ εἶχε μαζευτῆ στὴν πολιτεία τόσο πλῆθος ἀνθρώπων *τόσονά ἀσκέρι*, δὲν ἐγινε κανένα ἐπεισόδιο, καμμιά συμπλοκή, τραυματισμός, φονικό. Ἡ ἀπορία θὰ ἔτανε φυσικὴ σ' ὁποιαδήποτε περίσταση συνωστισμοῦ, ἀλλὰ περισσότερο σε τόσο ταραγμένη ἐποχὴ. Ἀποδίδει τὸ πρᾶμα στὴ φώτιση τοῦ Ἁγίου καὶ στὴ δραστηριότητα τοῦ τοπικοῦ διοικητῆ Χασάν Ταχσίν. Ἡ διατύπωση τοῦ δίστιχου 173 - 174 εἶναι ἀνώμαλη, γιὰτὶ σὰ νὰ χρωσιέται ἡ εὐταξία στὴ φώτιση τοῦ Ἁγίου καὶ στὴ φώτιση τοῦ πασᾶ! Ἀλλὰ τὸ πρᾶμα οἰκονομιέται, ἅμα ἐννοήσωμε πὼς ὁ Ἅγιος ἐφώτισε τὸν κόσμον νὰ μὴν κάμῃ ἀταξίες κι ὁ Ἅγιος πάλι ἐφώτισε τὸν πασᾶ νὰ κρατήσῃ μεγάλη εὐταξία.

171. *Τόσονά (ἀσκέρι)*. Ἐβαλα δυὸ τόνους στὸ *τόσονά*, γιὰτὶ πραγματικὰ μὲ δυὸ τόνους ἐκφέρεται ἡ συσχετικὴ δεικτικὴ ἀντωνυμία *τόσος, τόση, τόσο* (ὅπως καὶ οἱ ἀπλὲς δεικτικὲς *τοῦτος, ἐκεῖνος*) ἅμα συνοδεύονται ἀπὸ τὸ δεικτικὸ ἐπίθημα -έ ἢ -ά. Λέγεται: *τόσοσέ, τοῦτοσέ, ἐκεῖνοσέ*. Στὸν πληθυντικὸ γενικά, στὸ θηλυκὸ καὶ στὸ οὐδέτερο ἀναπτύσσεται εὐφωνικὸ νῦ ἀνάμεσα στὴν ἀντωνυμία καὶ στὸ ἐπίθημα καὶ λέμε: *Τόσοινέ, τοῦτοινέ, ἐκεῖ(νοι)νέ, τόσηνέ, τούτηνέ, ἐκεῖ(νη)νέ, τοῦτονά, ἐκειονά κ.λ.* Τὸ ἐπίθημα -έ λέγεται, ἅμα τὸ πρᾶμα, πού γι' αὐτὸ πρόκειται, εἶναι κοντὰ καὶ φαίνεται. Σὰν εἶναι μακρυνά, ἢ ἀναφέρεται κά- τι χρονικὰ μακρυνό, τὸ ἐπίθημα -έ, ἀντικαθιστᾶται σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις μὲ -ά. Ὅπου οἱ ἀντωνυμικοὶ τύποι τελειώνουν σε σίγμα, μπορεῖ μετὰ τὸ ἐπίθημα νὰ προστεθῆ καὶ δεῦτερο σίγμα. Λέγεται: *τοῦτοσές, ἐκεῖνοσές*. Τὰ τοπικὰ καὶ

τὰ χρονικά ἐπιρρήματα δέχονται κι αὐτὰ τὰ ἐπιθήματα. Λέγεται: ἔπαδέ, ἔπαδά, ἐκειέ, ἐκειά, τότεσά και τότεσάς.

175 - 180. Οἱ ἕξι στίχοι εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν τοπικὸ διοικητὴ Χασὰν Ταχσὶν πασᾶ, πὺ στίς 12 ἢ ὠρα τοῦ Σαββάτου, δηλαδή λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὴ δύση τοῦ ἡλίου, βγῆκε μονάχος και πεζὸς νὰ ἐπιθεωρήσῃ τὰ καθέκαστα, και ἐνῶ ἀνεβαίνει τὴν Πλαθειὰ Στράτα,

ἢ χέρα νου δὲ ἤπαντε ἀπὸν τοοὶ τεμενάδες.

Χαρὰ στήν ὠρα πὺ γεννοῦν τέτοια παιδιὰ οἱ μανάδες!

181 - 210. Οἱ τριάντα στίχοι μᾶς ἀναφέρουν χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἄμεση ὕστερ' ἀπὸ τὰ ἐγκαινία ἐπιστροφὴ τοῦ Καραθεοδωρῆ στὰ Χανιά. Ὁ Μητροπολίτης, οἱ ἔμποροι και οἱ πρόξενοι τὸν παρακαλοῦνε νὰ μείνῃ ἔστω και μιὰ μέρα, μὰ κείνος ἀρνιέται, γιατί, καθὼς λέει, *ἔχει πολλές δουλειὲς και ἔχει μεγάλες ἔγνοιες!* Φανταζόμαστε εὐκολὰ τὶς εὐθύνες και τὶς φροντίδες τοῦ Καραθεοδωρῆ σε μιὰ τόσο κρίσιμη ἐποχὴ!

194. Φαίνεται πὺς τὸ βαπόρι πὺ τὸν ἔφερε τὴν παραμονὴ τῶν ἐγκαινίων, δηλαδή τὸ τουρκικὸ αὐτοκρατορικὸ ἀτμόπλοιο Ἰσμαήλ, τὸν περίμενε γιὰ νὰ τὸν ξαναπάῃ πίσω στήν ἔδρα του, ἅμα τέλειωσε στὸ Ἡράκλειο τὸν προορισμὸ του. Τὰ πέντε δίστιχα (199 - 208) διαλαβαίνουν συγκινητικὲς ἀποχαιρετιστήριες εὐχὲς πρὸς τὸ Γενικὸ Διοικητὴ. Τὰ τέσσερα ξεκινοῦν μὲ τὶς λέξεις *Μισεύγεις ἔξοχώτατε* τὸ πέμπτο τὸν ὀνομάζει: *Ἀλέξανδρε διοικητή.* Τὸ δίστιχο 209 - 210 ἀναφέρει παράλληλα τὰ δυὸ σπουδαῖα γεγονότα τῆς ἡμέρας, τὸν ἐρχωμὸ στὸ Ἡράκλειο τοῦ Καραθεοδωρῆ και τὴ θρόνισση τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Τὸν Καραθεοδωρῆ και τὴ θρόνισση τὰ ἔχει ξαναταιριάσει ὁ ριμαδῶρος στὸ ὠραῖο δίστιχο 71 - 72. Ἐκεῖ πρόκειται γιὰ τὸν ἐρχωμὸ τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ στὰ Χανιά. Ἐδῶ γιὰ τὴν παρουσία του στὴ θρόνισση στὸ Ἡράκλειο.

211 - 214. Ὁ ριμαδῶρος κάνει στοὺς τέσσερεις στίχους μνεῖα τῶν τότε φτωχικῶν ξύλινων τέμπλων τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ και ἐκφράζει τὴ βεβαιότητα, πὺς σύντομα θὰ γίνουν μαρμάρινα, ὅπως και ὁ μητροπολιτικὸς θρόνος. Ἡ πρόρρηση τοῦ Μαρκάκη ἀλήθευε ὕστερ' ἀπὸ τριανταπέντε σωστὰ χρόνια, κατὰ τοῦτο λανθασμένη, γιατί μαζί μὲ τὰ μεγαλόπρεπα τέμπλα πὺ ἀντικατάστησαν τὰ ξύλινα, ἀντικαταστάθηκε και ὁ θρόνος μὲ ἄλλον ὁμοίου μὲ τὰ τέμπλα ρυθμοῦ. Τὰ σχέδια τέμπλων και θρόνου κατάρτισε και ἐπώπτευσε (1927 - 1930) ὁ καθηγητὴς και ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος. Σημειώνω, πὺς, ὁ παλιὸς μητροπολιτικὸς θρόνος πὺ ἀντικαταστάθηκε, δὲν ἦτανε μαρμαρίνος παρὰ ξύλινος.

215 - 220. Ὁ Μαρκάκης ξαναγυρίζει στὸ ἐγκώμιο τοῦ διοικητῆ Ἡρακλείου Χασὰν Ταχσὶν πασᾶ, γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κοσμοσυρροῆς τῶν ἐγκαινίων. Αὐτὸ χρωσιέται στήν ἀγάπη και στὸ σεβασμὸ πὺ ὁ πασᾶς τρέφει πρὸς τοὺς ραγιάδες τοῦ ἀφέντη, δηλαδή τοῦ σουλτάνου, τίτλος πὺ τὸν βάζει πὺ ψηλὰ ἀπ' ὅλους τοὺς συναδέλφους του. Πασάδες μ' αὐτὴ τὴν ἱκανότητα δὲν ὑπάρχουν πολλοὶ σ' ὅλο τὸ κράτος! συμπεραίνει.

221 - 222. Ὅπως εἶπαμε στήν εἰσαγωγή, τὸ δίστιχο τοῦτο δὲν εἶναι καθαρὸ. Τί θέλει ἐδῶ ὁ βίος τ' Ἁγίου Μηνᾶ;

223 - 228. Ὁ Μαρκάκης δίνει περιορισμένες πληροφορίες γιὰ τὸ ἄτομό του. Λέει πὺς εἶναι χωρικός, πὺς δὲν ξέρει πολλὰ γράμματα, πὺς κατοικοεδρεύει σὺ Χουδέτσι και πὺς βασιτᾶ και τὴ σκαλίδα. Ἄμποτε ὅσοι κρατοῦνε τὴ σκαλίδα, νὰ ἔχανε τὴν παρατηρητικότητα και τὴν παραστατικὴ ἱκανότητα στὸ λέγειν τοῦ ριμαδῶρου τῶν ἐγκαινίων. Γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴν αὐθεντικότητα τῶν πληροφοριῶν πὺ δίνει στὸ τραγουδάκι του (ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος), συ-

σταίνει σιούς ἀναγνώστες του νά τὸ πάρουν καὶ νά τὸ συγκρίνουν μὲ τὴν ἔφημερίδα. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἔφημερίδα «Ἡράκλειον», ὅπου ἡ περιγραφή τοῦ Βορεάδη Τὴν ἔφημερίδα «Μίνως» δὲν τὴν εἶχα ὑπόψη. Ὅμως ἡ σύμπτωση τῶν περιστατικῶν πού ἐξιστορεῖ ὁ Βορεάδης στὴν περιγραφή του κι ὁ Μαρκάκης στὴ ριμάδα του δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία πως ὁ Μαρκάκης ἐννοεῖ αὐτὴ τὴν περιγραφή.

Ἄπο ἐπιζῶντες παλαιούς Χουδετσανούς, πού μὲ πληροφόρησαν καὶ γιὰ τὸ βίαιο θάνατο τοῦ ριμαδώρου, ἔμαθα πὼς ὁ Νικολῆς Μαρκάκης ἦτανε γιὸς τοῦ Γιάννη Μαρκάκη, τοῦ ἐπιλεγόμενου «δασκάλου», πού λογαριαζότανε γραμματιζούμενος καὶ φρόνιμος ἄνθρωπος κι εἶχε καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συμβουλάτορα καὶ τοῦ μάντη. Τρέχαν ἀπὸ τὰ γυροχώρια γιὰ νά πάρουν τὴ συμβουλή του γι' ἀρρώστειες, πού πίστευαν πὼς προέρχονται ἀπὸ φταρμούς καὶ βιασκάματα. Ὁ ἴδιος ὁ ριμαδώρος ἦταν ἕνας ἀψηλὸς λιγερόκορμος μελαχροινὸς βρακᾶς κι ἅμα τὸν σκότωσαν εἶχε πρὶν ἀπὸ λίγες μέρες ἀραβωνιαστῆ.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΑΛΕΞΙΟΥ